

TEORİDE VE UYGULAMADA DIŞ TİCARET HADLERİ VE KALKINMA İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Nurdan ASLAN
Demet YÖRÜK

Özet

Küreselleşmenin yaşandığı günümüzde, dış ticaretin katkısı olmadan kalkınmanın sağlanamayacağı yaygın bir görüştür. Bu yüzden ekonomi teorilerinde dış ticaret ve kalkınma en çok incelenen konular arasında yer almaktadır. Ülkelerin ekonomik ilişkilerinin ve bağlantılarının giderek arttığı günümüzde mal hareketlerinde ciddi artışlar olmaktadır. Dış ticarete konu olan malların fiyatlarında zaman içinde meydana gelen değişimler, taraf ülkeleri avantajlı veya dezavantajlı durumlarla karşı karşıya bırakması dış ticaret hadleri kavramının önemini arttırmıştır. Dış ticaret hadleri kavramı, iktisadi çözümlenelerde özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış iktisadi ilişkilerinin analizinde kullanılmaktadır.

Dış ticaret hadleri, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler ile ticaret yaparak iktisadi kalkınmalarını sağlama çabalarında en çok tartışılan konular arasında yerini korumakta olup bu çalışmada dış ticaret hadleri ve kalkınma ilişkisi, literatürde bulunan çeşitli görüşlere yer verilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Dış ticaret hadlerinin uzun dönemde az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği konusunda bir çok tartışma olmakla birlikte kesin bir yargı bulunmamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği veya dış ticaret hadlerinin uzun dönem eğilimlerine ilişkin istatistik ve teorik dayanakların yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir.

Küreselleşmenin aşırı boyutlara ulaştığı bir dünyada, azgelişmiş ülkelerin dış ticaret olmadan kalkınmalarını gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Yani geçmişteki şartları göz önüne alarak, gelecekte de ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine gelişeceğini ileri sürerek uzun dönemli kesin yargılara varmak yanıltıcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret Hadleri, Kalkınma

Abstract

Today while the globalization is being lived it is common thought that development can not be made without foreign trade. Therefore foreign trade and development are one of the most analyzed subjects in the economic theories. At the present days while economic relationships and connections of countries raise, the goods movements also increase seriously. In the length of time changes at the prices of the goods that organized by the foreign trade, facing side countries into advantageous or disadvantageous situations, makes terms of trade more important. The terms of trade is used in the economic analyses especially analyzing foreign economic relationships of developing countries.

The terms of trade keeps its position that one of the most argued subjects in the economical development efforts of underdeveloped countries trading with the developed countries. In this study, terms of trade and its relationship with development have been tried to analyze by referring to various concepts in the literature.

Although there is a lot of arguments about that in the long period terms of trade progressed against underdeveloped countries there is no absolute decision. Afterwards the world War Second, the studies regarding the subject got results that mostly terms of trade progressed against underdeveloped countries or it is insufficient that statistical and theoretical indications concerning long period tendency of terms of trade.

In the world which has globalization that reaches enormous dimensions it is not possible to perform development for underdeveloped countries without foreign trade. In other words by taking into consideration past circumstances, in the long period it will not be correct to come to a absolute conclusion that in the future the terms of trade will progress against underdeveloped countries.

Key Words: *Terms of Trade, Development*

1. Giriş

Kalkınma sürecinde dış ticaretin çok önemli bir yeri vardır. Hatta küreselleşmenin yaşandığı günümüzde, dış ticaretin katkısı olmadan kalkınmanın sağlanamayacağı yaygın bir görüştür. Bu yüzden ekonomi teorilerinde dış ticaret ve kalkınma en çok incelenen konular arasında yer almaktadır.

Ekonomik kalkınma ülkelerin iç dinamiklerine bağlı bir olgudur. Dış ticaret bu dinamiklerin çalışmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Ülkelerin ekonomik ilişkilerinin ve bağlantılarının giderek arttığı günümüzde mal hareketlerinde ciddi artışlar olmaktadır. Dış ticarete konu olan malların fiyatlarında zaman içinde meydana gelen değişimler, taraf ülkeleri avantajlı veya dezavantajlı durumlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Dış ticaret hadlerindeki değişimleri iyi takip eden ülkeler, kaynak dağılımlarını bu değişimlere göre yeniden ayarlamak fırsatını bulabildikleri takdirde kazançlı çıkmaktadırlar.

Az gelişmiş ülkelerin dış kaynak ihtiyacı, kalkınma hızlarını önemli ölçüde sınırlandırmaktadır. Ülkeler için GSMH bir refah göstergesi olmakla birlikte dış ticaret haddi de refah göstergesi olarak kabul edilmektedir. Dış ticaret hadlerinin ülke lehine

değişmesi ile sağlanan ek kaynakların ekonomik kalkınma hızını yükseltebileceği doğrultusunda görüşler mevcuttur.

Uluslararası iktisat teorisinde önemli olan dış ticaret hadleri kavramı, iktisadi çözümlenelerde özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış iktisadi ilişkilerinin analizinde kullanılmaktadır. Dış ticaret hadlerindeki bir yükselme, uluslararası piyasada satın alma gücünü arttıracak için reel milli gelir üretimden daha hızlı artar. Belli bir miktar ihracat karşısında daha fazla miktarda ithalat yapmanın mümkün olduğu ve sermaye teçhizatına harcanabilecek kalkınma fonlarının arttığı anlamına gelen bu gelişme ülkenin ekonomik kalkınmasını kolaylaştırır.

İhracat fiyatlarındaki düşme veya ithalat fiyatlarındaki yükselme sonucunda dış ticaret hadlerinde bozulma meydana geliyor ise, bu gelişme ülkenin dış piyasalardaki satın alma gücünü ve ithalat kapasitesini azaltacağından iktisadi kalkınmayı yavaşlatıcı etkiler meydana gelir.

Dış ticaret hadleri, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle ticaret yaparak iktisadi kalkınmalarını sağlama çabalarında en çok tartışılan konular arasında yerini korumakta olup bu çalışmada dış ticaret hadleri ve kalkınma ilişkisi, literatürde bulunan çeşitli görüşlere yer verilerek incelenmeye çalışılmıştır.

2. Dış Ticaret Hadlerine Genel Bakış

Gelişme problemlerinin incelenmesinde üzerinde en çok durulan kavramlardan biri de dış ticaret hadleridir. Bunun sebepleri arasında az gelişmiş dediğimiz ülkelerin çoğunda dış ticaretin milli gelirdeki nisbi öneminin fazla olmasının ve dolayısıyla dış ticaret hadleri değişmelerinin kapital birikimini ve toplum refahını etkilemesini sayabiliriz. Ayrıca, dış ticaret yoluyla az gelişmiş ülkelere bir gelir transferi olduğuna dair iddialar bu kavramın önemini arttırmıştır¹.

Çeşitli dış ticaret hadleri tanımları olmakla birlikte, en basit tanımıyla dış ticaret hadleri, ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranı olarak tanımlanmaktadır. Dış ticaret haddi, ticaret şartlarında zamanla meydana gelen değişikliği gösteren bir endeks sayı karşılaştırmasıdır². Değişme bir temel (baz) yılına göre ölçülmektedir. Dış ticaret hadleri ithalatın ihracat koşullarında ölçülen fırsat maliyetini yansıtır³.

Gerçekte ticarete bulunan iki ülke uzmanlaşma sonucu tek bir değişim oranına sahip olurlar. Yani her iki ülkede de üretim imkanları eğrisi ile tüketim kayıtsızlık eğrisinin teğet olduğu noktadan geçen değişim (fiyat) doğruları birbirlerine paraleldir. Bu doğruların belirttikleri değişim oranına ticaret hadleri denir. Bu kavram ilk önce Ricardo ve Mill tarafından ortaya atılmıştır. Ticaret hadleri terimini ise ilk kullanan Marshall olmuştur⁴.

¹ Necati Mumcu, **Pür Dış Ticaret Teorisi ve İktisadi Gelişme**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1969, ss.75-76.

² A. Myrick Freeman III, **International Trade: An Introduction to Method and Theory**, Published by Harper & Row, New York, 1971, s.84.

³ İlker Parasız, **İktisada Giriş: Prensipler ve Politika**, Genişletilmiş Beşinci Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998, s. 457.

⁴ Onur Kumbaracıbaşı, **Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1976, s.78.

Dış ticaret hadleri, dış ticaret kazanç ve kayıplarını ölçmek için kullanılır. Dış ticarettten kazançlı mı yoksa zararlı mı çıkılacağı, satılan malların fiyatlarındaki değişimler ile satın alınan malların fiyatlarındaki değişimlere bağlıdır. Belirli bir baz yılına göre bir ülkenin ihracat malları fiyatları pahalılaşmış, ithal malları fiyatları ucuzlamış ise o ülke dış ticarettten kazançlı çıkar.

Dış ticaret hadleri, ticarettten elde edilen gelirlerin ticaret yapan ülkeler arasında nasıl paylaşıldığını da gösterir⁵. Bir ülkenin ticaretinin kötüye doğru mu yoksa iyiye doğru mu gittiğini belirlemek için o ülkenin ithalat ve ihracat endekslerine başvurarak belli bir süre içinde dış ticaret hadlerini mukayese etmek gerekir. Belirli bir süre içinde incelenen ticaret haddi, bir ülkenin diğer ülkelerle olan ticari durumunu gösteren en iyi yoldur. Bir ülkenin hangi ülke ile ticaret yaparsa daha karlı çıkacağını belirlemesi için dış ticaret hadleri rakamlarının ülkelere göre ayrımını yapmak daha faydalı olacaktır⁶.

Dış ticaret hadleri, kullanımları sırasında ortaya çıkan türlü güçlükler yüzünden eleştirilere uğramıştır. Bu güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla iktisatçılar değişik dış ticaret hadleri kavramları ileri sürmüşlerdir. Bu kavramların bir kısmı mallar arasındaki değişim oranı ile bir kısmı da üretim faktörlerinin değişimi ve fayda analizleri ile ilgilidir⁷.

2.1. Dış Ticaret Hadleri Tanımları

2.1.1. Mal Değişimini Dikkate Alan Dış Ticaret Hadleri Tanımları

Mal değişimini dikkate alan tanımlar, üretilen mal ve hizmetlerin uluslararası değişimine dayanmaktadır.

2.1.1.1. Net Değişim Ticaret Hadleri

Taussing, değişim ticaret hadlerini göz önünde tutarak net ve gayrisafi olmak üzere ikili bir ayrım yapmıştır⁸.

Net değişim ticaret hadleri, dış ticaret hadleri kavramında esas alınan tanımdır. İhracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranına eşittir. Dış ticarete konu olan mallar çok sayıda olduğundan ihracat ve ithalat fiyatları endekslerle ifade edilir.

$$N = P_x / P_m$$

N= Net Değişim Ticaret Hadleri

P_x= İhracat Fiyat Endeksi

P_m= İthalat Fiyat Endeksi

Formülden de anlaşıldığı gibi, ihracat fiyatları sabitken ithalat fiyatlarının düşmesi, ithalat fiyatları sabitken ihracat fiyatlarının artması durumunda net değişim ticaret hadleri ülkenin lehine döner. Her iki fiyat endeksi artmakla birlikte ihracat fiyatlarındaki artışın

⁵ S. A. Ozga, **The Rate of Exchange and The Terms of Trade**, Aldine Publishing Company, Chicago, 1967, s.65.

⁶ Harry G. Brainard, **Uluslararası İlişkiler**, Çev. Osman Tekok, Ankara İktisadi İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1975, ss. 60-61.

⁷ Necati Mumcu, a.g.e., s.76.

⁸ F. W. Taussing, **International Trade**, Augustus M. Kelley Publishers, New York, 1966, s.113.

ithalat fiyatlarındaki artıştan daha büyük olması halinde de net değişim ticaret hadleri ülke lehine döner.

Net değişim hadlerinin ülkenin aleyhine dönmesi, o ülkenin dış ticaretten kazanç kaybına uğraması demektir. Söz konusu ülke belirli bir başlangıç yılına göre bir birim ithal malı elde edebilmek için eskisinden daha fazla miktarda ihraç malı vermek zorunda kalmaktadır. Ya da bir birim ihraç malı verdiğinde, eskisine göre daha az ithal malı elde eder. Dış ticaret hadleri lehine dönen bir ülke, dış ticaretten kazançlı çıkar.

Net ticaret hadleri, sadece mal alım satımını kapsadığından yalnızca nispi fiyat ilişkilerine dayanmaktadır. Bu durumda, ticarete bulunan taraflarda verimliliklerin farklı ölçülerde değişmesi yanıltıcı sonuçlar verebilir. Yani verimlilikleri daha hızlı artan ülkede maliyetler düşer ve ihraç fiyatlarını da düşürerek endeks aleyhte bir gelişme gösterir⁹.

Net değişim ticaret hadlerinin, ticaret pozisyonlarındaki kısa dönemli değişimleri göstermek için yararlı bir araç olduğu genellikle kabul görmüştür. Ancak tek başına ticaretten doğan kazanç ve kayıpları ifade edecek bir araç olmadığına ilişkin yoğun eleştirilere de uğramıştır.

2.1.1.2 Gayri Safi Değişim Ticaret Hadleri

Ticaret hadlerinin, ithalat hacim endeksinin ihracat hacim endeksine oranına gayri safi değişim ticaret hadleri adı verilmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi bu kavram da Taussing tarafından literature katılmıştır.

$$G = Q_m / Q_x$$

G= Gayri Safi Değişim Ticaret Hadleri

Q_x = İhracat Miktar Endeksi

Q_m = İthalat Miktar Endeksi

Bu oranın yükselmesi, ülkenin belirli bir hacimdeki ihracatı karşılığında daha fazla ithalat yapabileceğini ifade eder. Eğer iki ülkeli teklif eğrileri analizinde olduğu gibi, dış ticaret yalnız mal hareketlerini kapsıyor ve ihracat sürekli ithalata eşitleniyorsa net değişim ticaret hadleri ile gayrisafi değişim ticaret hadleri kavramları birbirine eşit olur. Fakat gerçek hayatta mal ve hizmet akımlarının yanında uluslararası sermaye hareketlerinin de yer alması net ve gayrisafi değişim ticaret hadleri tanımları arasındaki özdeşliği ortadan kaldıırır. Çünkü bu durumda ithalat hacmindeki bir değişme, yalnız mal ihracatının değil, ülkeye giren veya çıkan sermaye akımlarının da bir sonucu olabilir¹⁰.

Net değişim ticaret hadleri için geçerli olan eleştiriler gayri safi değişim ticaret hadleri için de geçerlidir. Ayrıca fiyat endekslerinin doğurduğu sakıncaları ortadan kaldırmak için düşünüldüğü halde bu amaca ulaşmak için yine bir endeks kullanılmaktadır¹¹.

⁹ Necati Mumcu, a.g.e., s.77.

¹⁰ Ergün Kıp, "Türkiye Dış Ticaret Hadleri",

<http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead.doc>, (10 Eylül 2007), s.2.

¹¹ Necati Mumcu, a.g.e., s.78.

2.1.1.3. Gelir Ticaret Hadleri

Gelir ticaret hadleri, net değişim ticaret hadlerinin yer vermediği dış ticaret hacmine yer verdiğinden net değişim ticaret hadleri ile ihracat hacim endeksinin çarpımına eşittir. Çünkü fiyat değişmelerinden ülkenin elde ettiği toplam kazanç ya da uğradığı toplam kayıp dış ticaret hacmine de bağlıdır. Ayrıca gelir ticaret hadleri, ihracat değer endeksinin, ithalat fiyat endeksinde bölümü olarak da tanımlanabilir. Gelir ticaret hadleri kavramı Dorrance tarafından literature katılmıştır.

$$I = D_x / P_m = (P_x / P_m) * Q_x$$

I= Gelir Ticaret Hadleri

D_x= İhracat Değer Endeksi

Q_x= İhracat Hacim Endeksi

Gelir ticaret hadleri, ülkenin ithalat kapasitesini ihracat yoluyla açıkladığı için ihracatın satın alma gücünü göstermektedir. Bu yüzden bu tanımlamaya “ihracata dayalı ithalat kapasitesi endeksi” de denilmektedir¹². Gelir ticaret hadlerindeki bir değişim net değişim ticaret hadlerinde ve/veya ihracat hacmindeki değişimlerden ortaya çıkar. Birinde belirli bir oranda artış, ötekinde aynı oranda bir düşüş olursa gelir ticaret hadleri hiçbir değişim göstermez¹³.

Değişim ticaret hadleri ve gelir ticaret hadleri ülkedeki verimlilik değişmelerini dikkate almadığından ticaret kazançları bakımından fiyatlardaki değişmelerin verimlilikteki gelişmelerden kaynaklanıp kaynaklanmadığını belirlemek için faktör değişimini dikkate alan dış ticaret hadleri kavramlarına bakmak gerekir.

2.1.2. Faktör Değişimini Dikkate Alan Dış Ticaret Hadleri

Mal değişimini dikkate alan dış ticaret hadleri tanımlamaları verimlilik değişikliklerini dikkate almamıştır. Oysa verimlilikteki değişiklikler de ticaret hadlerini etkilemektedir. Örneğin net değişim ticaret hadleri ülkenin aleyhine dönmüş olsa bile, eğer verimlilikte bir artış varsa ve ihraç malları üretim maliyeti düşmüş ise, ülkenin refahı artmış olabilir¹⁴. Verimlilik değişikliklerini de dikkate alan tanımlar, faktör ticaret hadleri olarak ifade edilmektedir.

2.1.2.1. Tek Faktörlü Ticaret Hadleri

Net değişim ticaret hadlerinin, ihracat kesimindeki verimlilik endeksi ile çarpılmasından elde edilen tanıma tek faktörlü ticaret hadleri denir¹⁵.

¹² Gerald Meier, **The international Economics of Development**, Published by Harper & Row, New York, 1968, s.42.

¹³ Ergün Kip, “Türkiye Dış Ticaret Hadleri”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethad.doc>, (26 Şubat 2007), s.3.

¹⁴ Erol İyibozkurt, **Uluslararası İktisat: Teori ve Politika**, Gözden geçirilmiş üçüncü baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995, s. 109.

¹⁵ Ergün Kip, “Türkiye Dış Ticaret Hadleri”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethad.doc>, (26 Şubat 2007), s.3.

$$S = (P_x / P_m) * V_x$$

S= Tek Faktörlü Ticaret Hadleri

V_x = İhracat Kesimindeki Verimlilik Endeksi

Tek faktörlü ticaret hadleri, ekonomik refahın bir göstergesi olarak dış ticaretten doğan kazançların gösterilmesinde iyi bir gösterge olmasına rağmen, uygulamada kaynakların verimlilik değişmelerinin hesaplanması güç olduğundan bu tanımın kullanımı yaygınlaşmamıştır.

Tek faktörlü ticaret hadlerindeki bir yükselme, ihracat sektöründe kullanılan bir birim girdi karşılığında daha fazla miktarda ithalat yapılabileceğini gösterir.

2.1.2.2. Çift Faktörlü Ticaret Hadleri

Net değişim ticaret hadlerinin, verimlilik değişmelerini yansıtacak biçimde, hem ihracat hem de ithalat kesimleri için düzeltilmesine çift faktörlü ticaret hadleri denilmektedir.

$$D = (P_x / P_m) * (V_x / V_m)$$

D= Çift Faktörlü Ticaret Hadleri

V_m = İthalat Kesimindeki Verimlilik Endeksi

Çift faktörlü ticaret hadlerindeki bir yükselme, ihracat kesiminde kullanılan bir birim girdinin daha fazla miktarda yabancı girdi ile değiştirilebildiğini gösterir. Fakat bir ülke açısından önemli olan ihraç ettiği bir birim girdi karşılığında ne kadar yabancı girdi değil, ne miktarda ithal malı elde edebileceğidir. Bu nedenle tek faktörlü ticaret hadleri tanımı bu tanıma göre daha anlamlıdır.

Diğer dış ticaret hadleri kavramları gibi faktör ticaret hadleri de eleştirilere uğramıştır. İster tek faktörlü, isterse çift faktörlü olsun, faktör ticaret hadlerini hesaplamak çok güç, hatta imkansızdır. Bunun sebebi verimlilik endeksinin yapılmasının son derece güç olmasıdır. Ayrıca endeks sayılarının doğurduğu ciddi analitik zorluklar bu hadler için de geçerlidir¹⁶.

2.1.3. Faydalılığı Dikkate Alan Ticaret Hadleri

Ticaretten elde edilen toplam kazanç miktarının faydası yoluyla analiz yapmak için faydalılığı dikkate alan ticaret haddi kavramları geliştirilmiştir.

2.1.3.1. Reel Maliyet Ticaret Hadleri

Reel maliyet ticaret hadleri, tek faktörlü ticaret haddi endeksi ile ihracat katsayılarının faydasızlık katsayıları endeksinin çarpımı ile elde edilir¹⁷. Bunu hesaplayabilmek için ihracat üretiminin içerdiği faydasızlığı hesaplamak gerekir.

$$R = S * E$$

R= Reel Maliyet Ticaret Hadleri

¹⁶ Necati Mumcu, s.82.

¹⁷ Erol İyibozkurt, a.g.e., s.109.

E= İhracatın Faydasızlık Katsayı Endeksi

Eğer E artarsa, elde edilen ithalatın her bir biriminin reel maliyetinin arttığını gösterir.

2.1.3.2. Fayda Ticaret Hadleri

İthal edilebilir malların ve kaynakların ihraç malları üretimine tahsisi ile tüketimi önlenen malların birim başına nispi faydalılığı dikkate alınırsa fayda ticaret haddi endeksi elde edilir. Bu endeks reel maliyet ticaret haddi endeksinin ithal edilebilir mallar ve vazgeçilen yurtiçi malların nispi faydalılık endeksi ile çarpılması yoluyla bulunur¹⁸.

$$F= R * (U_0^m / U_0^a)$$

F= Fayda Ticaret Hadleri

(U_0^m / U_0^a) = Vazgeçilen Yurt İçi Malların ve İthal Edilen Malların Nispi Faydalılık Endeksi

Bu formülde a vazgeçilen malların ithal edilen malları, U ise fayda endeksini temsil etmektedir. Reel maliyet ticaret haddi endeksi ile çarpım durumunda bulunan ifade ise vazgeçilen yurt içi malların ve ithal edilen malların nispi faydalılık endeksini göstermektedir. İthalat ve ihracatın teknik ve faydalılık katsayılarını ölçmek mümkün olmadığından bu iki ticaret haddi kavramı pek kullanılmamaktadır. Ayrıca bu son iki kavrama da literatürde pek rastlanılmamaktadır.

2.2. Dış Ticaret Hadleri Kavramının Önemi

Dış ticaret hadlerinin son yıllarda gittikçe artan bir önem kazanması iki nedene bağlanabilir¹⁹;

a) Toplam harcamalar içinde dış ticaret payının büyük olduğu ülkelerde, dış ticaret hadlerinin ödemeler dengesi ve ulusal gelir üzerindeki etkisi büyüktür.

b) Ekonomistler, dış ticaret hadlerini, ülkeler arasında gittikçe artan gelir farklılıklarını azaltacak bir değişken olarak ele almaktadırlar. Başka bir deyişle, iç fiyatların ülke içinde oynadığı rol, uluslararası alanda ticaret hadlerine verilmektedir.

Dış ticaret hadlerinin, kişi başına ulusal gelir ölçüsüne bağlı refah üzerindeki etkisi, iktisatçılarda genel olarak kabul edilmiştir. Bu etkinin varlığı gelişmekte olan ülkeler için olduğu kadar, gelişmiş ülkeler için de doğrudur. Ancak dış ticaret hadlerinin refah üzerindeki etkisi kesin değildir. Bu etkinin ölçüsü olarak, bir tanımın diğerinden iyi olduğu konusundaki sürekli tartışmalar da konuyu tam olarak aydınlatmaktan uzaktır. Dolayısıyla, bu tartışmalara kısaca göz atmanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

Net değişim ticaret hadlerindeki değişikliğin etkisi, ülkenin reel gelirinde görülür. Ticaret hadlerindeki bir yükselme reel geliri de artırır. Dolayısıyla, reel gelir artışları

¹⁸ Erol İyiboçuk, a.g.e., s.109.

¹⁹ Ergün Kıp, "Türkiye Dış Ticaret Hadleri", <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead.doc>, (26 Şubat 2007), s.4.

refahın bir göstergesi olarak kabul edilebilirse, ticaret hadlerindeki lehte gelişmelerin refahı arttırdığı söylenebilir. Ayrıca, net değişim ticaret hadlerindeki artış, ihrac fiyatlarındaki yükselmeyi veya ithal fiyatlarındaki azalmayı gösterdiğine göre, bu kamu tasarruflarını teşvik edebilir. Gerçekten gelir ve ihracat vergileri yoluyla kamu tasarrufları artabilir. Bu çok genel görüşe karşın, diğer ticaret hadleri kavramlarının daha iyi bir ölçü olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Örneğin Haberler, tek faktörlü ticaret hadlerinin, ekonomik refahı net değişim ticaret hadlerinden daha iyi gösteren bir endeks olduğunu ileri sürmektedir. Gelir ticaret hadlerinin de net değişim ticaret hadlerinden daha iyi bir refah ölçüsü olduğu söylenebilir. Bu kavram, fiyatlar yanında ihracat miktarını da hesaba kattığı için daha anlamlı görülmektedir. Ancak gelir ticaret hadlerini dış ticaretten elde edilen kazançların bir ölçüsü veya refahın bir göstergesi olarak yorumlamaktan çok, ihracatla karşılanabilecek ithalat miktarının bir ölçüsü saymak daha anlamlıdır. Başka bir deyişle, gelir ticaret hadleri ihracatın ithalatı karşılama oranını, yani “ithalat kapasitesini” gösteren bir endeks olarak kabul edilmelidir.

Kalkınmanın temel amacının ülke refahını arttırmak olması nedeniyle, ticaret hadlerinin kalkınmaya etkisi üzerinde yaygın olarak durulmaktadır. Ticaret hadlerindeki gelişme, ülkenin uluslararası pazarlardaki satın alma gücünü artırarak kalkınmaya yardım eder²⁰. Zira, belli bir ihracat miktarı ile ihracat fiyatlarındaki yükselme nedeniyle, daha fazla ithalat yapılabilir, böylece bir yandan ihracatın geliştirilmesine, bir yandan da ithal ikameci endüstrilere tahsis edilen kaynakların başka amaçlara yöneltilmesine olanak sağlar. Sorun ülkenin satın alma gücü olarak ele alınınca, gelir ticaret hadlerinin de iyi ve pratik bir gösterge olduğu kabul edilmelidir. Çünkü böylece fiyat değişiklikleri ile birlikte ihracat hacmindeki değişiklikler de hesaba katılmış olur. Fiyatlarda ortaya çıkan aleyhte bir gelişme satın alma gücünü azaltırken, ihracat hacmindeki bir artışla bu giderilmiş olmaktadır. Bu bakımdan, yukarda değinilen güçlükler de dikkate alındığında net değişim ve gelir ticaret hadlerinin niceliksel analizlerde kullanılacak en iyi iki kavram olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Yukarıda kısaca ticaret hadlerinin ekonomik kalkınma üzerindeki olumlu etkilerine değinildi. Öte yandan, ekonomik kalkınmanın da ticaret hadlerini etkileyebileceği özellikle Bhagwati tarafından ortaya atılmıştır. Bu fikre göre, bazı hallerde ekonomik gelişme ticaret hadlerini ülke aleyhine çevrilebilir. Böylece, üretim artışından elde edilen fayda, ticaret hadlerinin hareketiyle tamamen ortadan kaldırılabilir ve ülkenin reel gelirini azaltabilir.

Ticaret hadlerinin birincil mal üreticileri lehine gelişeceğini iddia eden argümanlar başlıca şu noktalarda toplanabilir²¹:

a) Birincil maddeler üretimindeki azalan verimlerden dolayı bu malların fiyatları, uzun dönemde sanayi mallarına nazaran daha fazla artacak ve ticaret hadleri de bu malları üreten ülkelerin lehine gelişecektir.

b) Fiyat endeksleri sanayi mallarının kalitesinde meydana gelen değişimleri aksettiremezler ve bu da birincil madde üreticileri lehine olabilecek gelişmeleri yansıtmaz.

²⁰ Gerald M. Meier and Robert E. Baldwin, **Economic Development: Theory, History, Policy**, John Wiley & Sons Inc., New York, 1957, s.229.

²¹ Erol İyiboçkurt, a.g.e., s.110.

c) Ticaret hadlerini sadece görülebilir ticaret hesabına dayanarak bulmak tatmin edici değildir. Bütün cari hesap kalemleri (görünen ve görünmeyen kalemler) dikkate almak gerekir. Çünkü görünmeyen kalemler içinde yer alan ulaştırma masrafları, uzun dönem borçlarının faizleri, doğrudan doğruya yapılan yatırımlardaki kar transferleri hep azalma göstermiştir; bunlarda ticaret hadlerinin birincil madde üreticilerinin lehine dönmesine sebep olabilir (eğer ticaret hadleri cari hesaptan elde edilseydi).

Ticaret hadlerinin sanayi malları üreticileri lehine geliştiğini ileri süren argümanlar ise, büyük ölçüde H.W. Singer ve R. Prebish tarafından geliştirildiğinden Singer-Prebish tezi diye anılmaktadır. Bunları beş argümanda özetlemek mümkündür²²;

a) Sanayi malları imal eden ülkeler verimlilik artışlarını, fiyatları düşürmeyerek, iyi örgütlenmiş işletme ve sendikaları vasıtasıyla karlara ve ücretlere aksettirirler. Halbuki, birincil madde üreticileri arasında tersi olmakta ve fiyat düşüşlerine yol açmaktadır.

b) Konjonktür dalgalanmaları sırasında birincil mal fiyatları aşağı ve yukarı doğru sanayi mallarına nazaran daha büyük dalgalanma gösterir ve aşağı doğru inişte birincil mal fiyatları yukarı doğru hareket sırasında elde edilen bütün fiyat artışlarını kaybederler.

c) Engel kanunu yüzünden sanayi mallarına olan talep birincil mallara göre, gelir seviyeleri arttıkça fazlalaşacaktır. Ayrıca, sanayi ülkelerinde teknik değişimler daha ziyade ticareti kısıtlayıcı yönde gelişmektedir. Örneğin; çeşitli tarımsal malların sentetiklerinin yapılmaya başlanması bulunması gibi.

d) Sanayi ülkelerindeki monopolcü güçler sanayi mallarının fiyatlarını birincil mal üreticilerinin aleyhine gelişecek bir şekilde yükseltmektedirler. Ayrıca, sanayi ülkelerinin birincil mal üreticilerine açtıkları krediler de “bağlı kredi” olduğundan sanayi malları fiyatlarını düşürmek bahis konusu olmamaktadır.

e) Ayrıca zamanın en büyük sanayi mamulleri ihracatçısı olan İngiltere'nin 19. yy. ikinci yarısından 1930'lara kadar olan ticaret hadlerinin % 40 civarında kendi lehine geliştiği görülmüştür.

Bu argümanlara birçok eleştiri yöneltilmektedir. Örneğin, verimlilik artışlarının nereye gittiği ülkenin birincil ya da sanayi ürünleri üretmesi ile ilgili değil işgücü ve mal piyasalarının etkinliği ve örgütlenmesi ile ilgilidir; sonra sanayi mallarının esnekliğinin aşağı doğru az olması ve sanayi malları üreten ülkelerde monopolcü güçlerin varlığı pek kesin değildir. Engel kanunu ticaret hadlerini gelişen ülkeler aleyhine çevirse bile, sanayi ürünleri arzı da son derece hızla artmakta olduğundan, nispi fiyatlar sanayi ürünleri üreten ülkeler lehine olmayabilir. Ayrıca sanayi ülkelerinden teknik değişimler ticaret kısıtlayıcı bile olsa, gelişmekte olan ülkelerde de ithal ikame sanayileri son derece hızla gelişmektedir. İngiltere'nin ithal malları C.I.F. değerdedir. İhracat fiyatları ise F.O.B.'dur. Böylece ulaşım masraflarındaki son derece büyük azalma ithal malları fiyatlarını olduğundan daha az göstermiştir. Belki de bu malların fiyatları ihraç eden ülke limanlarında artmıştır. Aynı şekilde İngiltere'nin ihracat fiyatları bu malları ithal eden ülkeler açısından düşmüş olabilir

²² Erol İyibozkurt, a.g.e., s.110.

(F.O.B. değeri yükselmiş olsa bile). Bundan başka, İngiltere'nin ithalatının bütün birincil mal üreten ülkelerin ihracatlarını temsil etmeyeceği de açıktır.

2.3. Dış Ticaret Hadlerinin Yorumu

Ticaret hadleri, kısa ve uzun dönemde farklı faktörler tarafından etkilenmektedir. Meier'e göre kısa dönemde ticaret hadleri, ticaret politikası, döviz kurlarındaki değişimler, tek taraflı transfer ödemeleri ve konjonktür dalgalanmaları tarafından belirlenmektedir. Uzun dönemde ise, ekonominin üretim ve tüketim yapısında meydana gelen değişiklikler gelişmede rol oynamaktadır²³. Özetle ticaret hadleri, iç ve dış talebin miktar ve gelir esnekliğine bağlıdır

Bir ülkede birim ihracatın satın alma gücü yükseldiği için ticaret hadleri düzeliyorsa, bu ülkede reel gelir, milli hasıladan daha hızlı artıyor demektir. Reel gelirdeki bu artış, ülkenin ekonomik kalkınmasından sağlamış olduğu refah artışıyla elde edilen ek kaynakların ihracat sektöründen dahili üretime kaymasına sebep olmakta, dolayısıyla dahili üretim artmaktadır. Eğer ticaret hadlerindeki düzelme ihracat fiyatlarının yükselmesi sonucunda olduysa da, bu da ihracat vergileri ve gelir vergisi aracılığıyla kamu gelirlerinin artmasına katkıda bulunmaktadır.

Genel olarak dış ticaret hadlerindeki düzelme, başka bir deyişle ihracat fiyat endeksinin ithalat fiyat endeksinden daha hızlı artması, ülkenin uluslararası pazarlardaki satın alma gücünü de arttırmaktadır. Ülke, belli miktarda ihracat ile daha fazla ithalatta bulunarak ekonomik kalkınması için gerekli yatırım malları ile hammaddeleri ithal edebilmektedir. Dış ticaret hadlerinin düzelmesi, ihraç fiyatlarının yükselmesi anlamına gelir ki, bu da ülkeye yönelik yabancı sermaye akımını hızlandırmaktadır. Eğer dış ticaret hadlerinde olumsuz bir gelişme gözleniyorsa, bu durum ihraç malları fiyatlarının düşmesini gerektirerek, ülkenin ithal malları bazında satın alma gücünün azalmasına sebep olmaktadır. Böylece, ekonomik kalkınma için gerekli olan mal ve hizmetlerin ithali için eskiye oranla daha çok mal ve hizmet ihraç etmek gerekmektedir. Ayrıca, ülkeye gelen yabancı sermaye akımı yavaşlamakta ve kaynakların ihracat sektörü dışında başka alanlara kayması söz konusu olmaktadır²⁴.

2.4. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Önemi

Gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelere göre dış ekonomik ilişkilere daha fazla bağımlı olduğundan dış ticaret hadleri gelişmekte olan ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. Kalkınma çabasında olan bu ülkeler kalkınmaları için gerekli sermaye mallarını ve hammaddeleri ithal etmek zorundadırlar. Dış ticaret hadlerindeki aleyhte bir gelişme ülkenin ithalat kapasitesini düşürür. Tersine lehte bir gelişme sonucu sağlanan ek kaynaklar ekonomik kalkınma hızını yükseltebilir. Bu durum ülkelerin dış borçlanma gereğini de düşürebilir. Bu tür ülkelerin dış yardım ve borçlanma olanakları sınırlı olduğundan kalkınmalarının finansmanını yani ithalatlarını ancak ihracat gelirleri ile karşılayabilirler. Yani gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadlerinin bozulması kalkınma için gerekli olan ithalatı güçleştireceğinden kalkınma programlarının uygulanmasını

²³ Gerald M. Meier, a.g.e., s.46.

²⁴ Ebru Arısoy, "Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi", <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/3sa6.doc>, (26 Şubat 2007), s.3.

güçleştirebilir²⁵. Dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler için bir diğer önemi, bunlardaki bozulmaların yurt dışından gelebilecek sermaye girişini caydırıcı sonuçlar doğurmasıdır. Dış ticaret hadlerindeki uzun süreli bozulmalar, yabancı yatırımcılar için o ülkede yatırım yapmanın caydırıcı bir etkeni olabilir. Oysa, bu ülkelerde yurt içi tasarruf açığı olduğundan yurt dışından gelecek fonların önemi büyüktür.

Dış ticaret hadlerinin sadece bir kantitatif büyüklük olarak değil, aynı zamanda önemli bir refah göstergesi olarak da kabul edilmesi bu kavramın gelişmekte olan ülkeler açısından önemini artmasına sebeplerinden biridir²⁶.

Ticaret hadlerinde ihracat fiyatlarındaki yükselmeden dolayı gerçekleşen bir iyileşme, ihracat endüstrilerinde bir üretim genişlemesine yol açabilir. Böylece bir yandan daha önce yurtiçi üretim kesimlerinde kullanılan kaynakların bir kısmı ihracat kesimlerine yönelir ve bu kesimde çalışanların refah düzeyi yükselirken, yurtiçi kesimlerde üretim daralabilir ve bu kesimlerde çalışanların gelirleri azalabilir. Ancak, diğer taraftan ülkenin ihracat gelirlerinin artmış olması da ithalat kapasitesini genişleterek, yurtiçi kesimler için üretim yapan endüstrilerin sermaye malı ithalini kolaylaştırabilir. Böylece daha önce ihracat kesimlerinde kullanılan kaynakların bir bölümü yurtiçi kesimlere yönelebilir. İhracat sektöründe görülecek böyle bir gelişmenin bir kalkınma hamlesinin gerçekleşmesine katkıda bulunması beklenir.

Ancak, ticaret hadlerindeki uzun süreli bozulmaların yurtiçi kaynak dağılımını arzu edilmeyen yönlerde etkilemesi de muhtemeldir. İhracat sektöründe fiyat düşmesi sonucu meydana gelen bozulmalar, bu sektörde kullanılan kaynakların yurtiçi üretim sektöründe istihdam edilmesini teşvik edebilir. Bu durum, kalkınma için gerekli ithalatın yapılmasını sağlayacak döviz gelirlerine ihtiyaç duyan gelişmekte olan ülkelerde ciddi döviz darboğazlarının yaşanmasına yol açabilir.

3. Gelişmiş Ülkeler ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı

Bilindiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler kuramı, temelde statik genel denge kuramıdır. Ülkeler, görece olarak bol olan üretim faktörlerini yoğun kullanmayı gerektiren malların üretiminde uzmanlaştıkları taktirde, eldeki üretim faktörlerinden maksimum getiriyi elde ederler. Böyle bir denge durumunda, daha ucuza üretilen mallar ithal edilmeyecek; ihracat, marjinal hasılatın marjinal maliyete eşit olacağı düzeye kadar yükselecektir.

Karşılaştırmalı üstünlükler ilkesi, gerek dış ticaret kuramında gerekse kalkınma kuramında önemli tartışmalara konu olmuştur. Tartışmaların bir bölümü, yöntemle ilgili olup karşılaştırmalı üstünlüğün dinamikleştirilmesine yöneliktir. Örneğin Viner, karşılaştırmalı üstünlükler kuramının bazı varsayımlarının geçerli olmadığını ileri sürmektedir. Viner gibi çoğu iktisatçı verimlilik artışı, dışsal tasarruflar, ve mal ve faktörlerin gerçek fiyatlarını yansıtan fırsat maliyetleri gibi dinamik unsurların dikkate alınması halinde, karşılaştırmalı üstünlükler kuramının iktisadi kalkınma sorununun çözümüne yardımcı olabileceğini savunmaktadırlar.

²⁵ Seymour S. Goodman, **Dış Ticaret ve Gelişme Hakkında Denemeler**, Çev. Asaf Savaş Akat, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968, ss.70-75.

²⁶ Gerald M. Meier and Robert E. Baldwin, a.g.e., s.229.

Modern büyüme kuramı, karşılaştırmalı üstünlüğü ya tümüyle gözardı etmekte ya da ihracat nedeniyle ortaya çıkacak gelir etkisi ve ithalatı yoluyla sağlanacak teknolojik değişimler gibi dinamik yönleri üzerinde durmaktadır. Ünlü kalkınma iktisatçısı Chenery'e göre büyüme kuramı; az gelişmiş ekonomilerle ilgili olarak, karşılaştırmalı üstünlükler kuramının dayandığı varsayımlardan farklı olarak en az şu dört varsayıma sahiptir²⁷:

- a) Faktör fiyatları, faktörlerin alternatif (fırsat) maliyetlerini yansıtmazlar.
- b) Üretim faktörlerinin miktar ve kalitesi zaman içinde önemli ölçüde değişebilir.
- c) Ekonominin birçok üretim kesiminde, ölçekten doğan yararlar önem taşır.
- d) Malların birbirini tamamlama özelliği, hem tüketici, hem de üretici talebi bakımından önemlidir.

Büyüme kuramında ileri sürülen değişikliklerin bir bölümü temelde dinamiktir. Belirli bir değişme, sadece zamanla değil, bunun yanında sistemde diğer değişmelerle de ilişkilendirilebilir

Karşılaştırmalı üstünlükler ilkesi ile ilgili tartışmaların bir bölümü ise, kuramın az gelişmiş ülkelerin yapısına uyup uymamasına yöneliktir. Az gelişmiş ekonomilerin özellikleri dikkate alındığında kuram, faktör donanımı ile ilgili özellikler, talep yapısındaki değişimler, üretim yapısı ve teknolojik değişimler başlıkları altında değerlendirilebilir.

3.1. Faktör Donanımı İle İlgili Özellikler

Bilindiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler kuramı, tüm üretim faktörlerinin tam olarak kullanıldığını faktör piyasalarında (mal piyasalarında olduğu gibi) tam rekabet koşullarının geçerli olduğunu ve faktörlerin tam bir hareketliliğe sahip olduğunu varsayar. Son varsayımın sonucu, her faktörün çeşitli kullanım alanlarında elde edeceği gelirin aynı olmasıdır.

Ne var ki bu varsayımlar, az gelişmiş ekonomiler açısından geçerli sayılamazlar. İlk olarak bilindiği gibi, az gelişmiş ekonomilerde üretim faktörlerinin tam istihdamı sağlanamamaktadır. Özellikle işgücü açısından, açık ve gizli işsizlik yaygındır.

Ekonominin kimi kesimlerinde de, yaratılmış bulunan kapasiteden tam olarak yararlanılamamaktadır. Ayrıca sahip olunan üretim faktörleri hızlı nüfus artışı, yeni doğal kaynakların bulunması ve sermaye birikiminin artmasıyla da verimlilikleri artarak dolaylı olarak artış gösterirler.

Öte yandan dış ticaret yoluyla ortaya çıkan mal ve faktör akımları da, ülkenin faktör donanımını önemli ölçüde değiştirir. Bu durum, karşılaştırmalı üstünlükler kuramında ileri sürüldüğü gibi, faktör donanımının ticaret hacmini değil, dış ticaretin faktör donanımını belirleyeceğini düşündürmektedir.

İkinci ve üçüncü varsayıma gelince: işsizliğin ve aylak kapasitenin kullanımının yapısal bir nitelik kazandığı, ayrıca tekeldi eğilimlerin güçlü olduğu az gelişmiş

²⁷ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, **Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, Düzeltilmiş ve Gözden Geçirilmiş Beşinci Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 148.

ekonomilerde, faktör fiyatlarının tam rekabet fiyatı olamayacağı açıktır, öte yandan az gelişmiş ekonomilerde, faktör hareketliliğinin çok kısıtlı olduğu bilinmektedir. Bu durum da faktör fiyatlarının, onların fırsat maliyetlerini yansıtmasını önemli ölçüde önler. Bu arada gelişme süreci içinde geleneksel kesim yanında modern kesimin ortaya çıkması, mevcut faktör bileşimlerinin değişmesi sonucunu doğurur. Bu ise, oransal faktör fiyatlarının değişmesi demektir. Karşılaştırmalı üstünlükler kuramının ilgili varsayımlarının, bu değişimin sonuçların gerçekçi bir biçimde yansıtılabileceği konusunda büyük kuşku vardır.

3.2. Talep Yapısındaki Değişmeler

Yine bilindiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler kuramına göre uluslararası ticaret, ülkeler arasında faktör donanımının farklı olmasından doğar. Özellikle Heckcher-Ohlin modelinin ortaya koyduğu bu sonuç, Leontief, Kravis ve Linder gibi iktisatçıların yaptıkları görgül araştırmalarla test edilmiştir. Bu araştırma sonuçlarına göre, uluslararası ticaretin her zaman karşılaştırmalı üstünlükler kuramının koşullarına uygun olarak yapılmadığı ve ayrıca faktör donanımının dışında başka unsurların da rol oynadığı anlaşılmıştır. Bunlara aşağıda kısaca değinilmiştir.

3.2.1. Leontief Çelişkisi

Leontief'in girdi-çıkı analizini ile vardığı sonuç, ABD'nin ihracatında emeğin, ithalatında ise sermayenin yoğun olduğunu ortaya koymuştur. ABD gibi sermayenin bol ve teknolojinin çok ileri olduğu bir ülkede böyle bir sonuca ulaşılması oldukça ilginçtir. Leontief'e göre, diğer ülkelerdeki ortalama işçi verimine nazaran, Amerikan işçisinin verimliliğinin üç misli yüksek olması bu sonucu vermektedir. Başka bir deyişle, aynı malın üretiminde çalışan işçi başına sermaye miktarı, diğer pek çok ülkeye nazaran ABD'de çok olacağı yerde, aksine azdır²⁸. Bu sonuç, Heckcher-Ohlin modelinin tam tersini gösterdiği için, dış ticaret kuramında bu açıklamaya Leontief Çelişkisi (Paradoksu) adı verilmiştir.

Leontief'e göre bulunduğu sonuç, aslında bir çelişki değildir. Çünkü önemli olan, işgücü verimliliğidir. Leontief, Amerikan işçisinin teknik bilgi, kültür vb. bakımından üstün nitelikleri nedeniyle öbür ülke işçilerinden üç kat daha verimli olduğunu ileri sürmüştür. Leontief'e göre işçi arzı emek birimleri ile değil etkinlik birimleri ile hesaplanmalıdır²⁹.

Başka iktisatçılar da Hindistan, Kanada ve Japonya ile ilgili benzer araştırmalar yapmışlardır. Bunlara göre, Kanada ve Japonya'nın ihracatı sermaye yoğun, ithalatı ise emek yoğun bulunmuştur.

Leontief paradoksu Heckcher-Ohlin teoremi üzerinde henüz tam olarak giderilememiş kuşkuyla doğmasına neden olmuştur. Ancak iktisatçılar arasında genel kanı Leontief'in bu testinin yetersiz olduğu noktasında birleşmektedir. Kapital ve emek dışındaki doğal kaynaklar ihmal edilmiş ve özellikle girişimci faktörü test dışı bırakıldığından bu test Heckcher-Ohlin modelini çürütmüş sayılmamaktadır³⁰.

²⁸ Necdet Serin, **Kalkınma ve Dış Ticaret: Az gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden**, Üçüncü Basım, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s.17.

²⁹ Necati Mumcu, a.g.e., s. 31.

³⁰ Onur Kumbaracıbaşı, a.g.e., s. 38.

Her ne kadar Heckcher-Ohlin modeli, yukarıda da değinilen görgül araştırmalarla tümüyle çürütülememişe de, karşılaştırmalı üstünlükler kuramı yalnızca azgelişmiş değil, gelişmiş ülkeler açısından da önemli yaralar almıştır. Öte yandan yapılan öbür araştırmalar da, dış ticaretin doğuşunu, faktör donanımındaki farklılık dışındaki unsurlara dayandırmışlardır.

3.2.2. Kravis Modeli

Kravis, uluslararası ticaretin mal bileşimini, temelde malın sağlanabilirliği kriterine bağlamaktadır. Kravis'e göre ticaretin ana kaynağını, bir malın ekonomide bulunmaması oluşturur. Kravis'in tarifi içine, mutlak olarak o ülke içinde elde edilemeyen mallar ve i arzı elastik olmayan mallar girmektedir³¹. Buna göre; her ülke, kendi ekonomisinde hangi malı üretmiyorsa ya da son derece pahalı üretebiliyorsa o mal, dış ticaret yoluyla sağlanacaktır. Malın ülke içinde sağlanamaması için ileri sürülen ana nedenler şunlardır: Talebe oranla doğal kaynakların yetersizliği; teknik ilerlemenin gerekli hızda olmaması ve öteki ülkeler taklit edinceye kadar, yenilik yapan bir ülkeye geçici bir tekel gücü veren ürün farklılaştırmasıdır.

Bhagwati'ye göre Kravis'in fikirlerinden dış ticaret yapan ülkelerin iktisadi kalkınmaları ile ilgili bazı sonuçlar çıkarılabilir. Buna göre, örneğin ithalat bir ülkenin arzındaki esneksizliği gösterirken, ihracat o ülkenin üretim gücünün yüksekliğini ifade edecektir. Buna bağlı olarak bir ülkenin ihracat kesimi, ekonominin öbür kesimlerine kıyasla daha üstün bir teknolojik düzeyi ve daha hızlı ilerleyen bir teknolojiyi simgeleyecektir.

4.2.3. Linder Modeli

Kravis'inkine göre daha gelişmiş kabul edilen başka bir model, İsveçli iktisatçı Linder'in yaklaşımıdır. Linder uluslararası ticarete, hammadde ticareti ile sınai ticaretini birbirinden ayırmanın gerektiğini ileri sürmüştür. Linder'e göre hammadde ticareti, esas olarak ülkelerarası doğal kaynak farklılıklarından doğar. Bu tür ticarete, faktör oranları yaklaşımı kullanılır. Oysa ülkeler arasındaki sanayi ürünleri ticaretinin hacmini belirleyen unsurlar, ülkelerdeki gelir dağılımı ve kişi başına düşen gelir düzeyidir. Linder'e göre, iki ülkenin kişi başına gelir düzeyleri birbirlerine ne kadar çok benzerse, aralarındaki ticaret de o kadar çok artacaktır.

Eğer bir ülkede gelir dağılımı hakça değilse, bir malın oldukça değişik kaliteleri olacaktır. Buna karşın gelir dağılımının hakça olduğu ülkelerde, bir malın değişik kaliteli türleri az olacaktır.

Linder dış ticareti, i ticaretin genişlemesi olarak kabul eder. Dolayısıyla bir sınai malın ihraç edilebilir bir mal olabilmesi için birinci koşul, o mala yurtiçi talebin olmasıdır. Yurtiçi talebi olmayan bir mal, sadece ihraç edilmek için üretilmez.

Linder, ilksel madde ticaretiyle sınai mamuller ticareti arasındaki bir ayırımdan hareket etmektedir. İlksel madde ticaretini tabii kaynak dağılımlarındaki farklarla açıklamakta ve sınai mamul ticaretiyle ilksel maddeler ticareti arasındaki benzerliği reddetmektedir. Linder'in ana tezi şudur: bir ülkenin diğer bir ülkeyle olan sınai mamul ticaretinin hacmi, bu ülkelerin milli gelirlerinin bir oranı olarak alınırsa, bu ülkelerin tercih

³¹ Necati Mumcu, a.g.e., s. 34.

dizileri arasındaki bu ülkelerin tercih dizileri arasındaki benzerlik arttıkça ticaret de artacaktır. Tercih dizilerinin benzerliği ise fert başına gelirlerin benzerliği ile ilgilidir³².

Linder modelinden çıkan en önemli sonuç, dış ticaret hacminin ülkeler arasındaki gelir düzeyine bağlı olmasıdır. Ülkelerin milli gelirleri birbirlerine ne kadar yaklaşırsa, talep yapıları da birbirlerine o kadar benzeyecek ve aralarındaki ticaret hacmi o ölçüde artacaktır. Buna karşın emek birikimi artan bir ülke gelir düşüşüyle, sermaye birikimi artan bir ülke ise gelir artışıyla karşılaşacaktır. Böyle iki ülke arasında talep yapıları farklılaşacağından potansiyel ticaret eğilimi daralacaktır. Linder, potansiyel ticaret ve fiili ticaret diye ikili bir ayırım yapmaktadır.

3.3. Üretim Yapısı ve Teknolojik Değişmeler

Bilindiği gibi az gelişmiş ekonomilerde tarım kesiminde emek yoğunluğu oldukça yüksektir. Açık ve gizli işsizliğin yaygın olduğu bu kesimde tarımsal ücretler, ekonominin öbür kesimlerine oranla daha düşüktür. Bu durumda karşılaştırmalı üstünlükler kuramına göre, az gelişmiş ekonomilerin tarım ürünlerini ihraç etmeleri sanayi ürünlerini ithal etmeleri gerekir. Öte yandan tarımsal kesimde faktör verimlilikleri, sanayi kesimine oranla oldukça düşüktür. Emeği daha düşük verimli olduğu alandan, daha verimli alana kaydırmanın toplam reel geliri arttıracığı açıktır. Oysa karşılaştırmalı üstünlüklere göre bu mümkün değildir.

Kimi iktisatçılar bu durum karşısında, bir ülkenin düşük verimlilik gösteren bir alanda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olamayacağını ileri sürerek, ulusal sanayinin dışa karşı korunmasını ve sanayi kesiminin geliştirilmesini savunmuşlardır. Böylece tarımdan sanayiye işgücü akımı olacak ve sanayide ücretler düşerken tarımda yükselecektir.

Öte yandan bilindiği gibi, karşılaştırmalı üstünlükler kuramının varsayımlarından biri, üretim fonksiyonunun doğrusal ve homojen olması, yani çıktı/girdi oranının sabit olmasıdır. Bu, ekonomilerin sabit verimlerle çalışması demektir. Oysa kimi üretim alanlarında, özellikle sınıai üretimde çıktı/girdi oranı giderek büyüme gösterir. Bu ise, sınıai üretimde artan verimlerin geçerli olması demektir. Verimlilik yönünden sanayi kesiminin bu üstünlüğü yanında, ilerde görüleceği gibi sanayi kesimi içerisinde, alt kesimlerarası karşılıklı genişletici etkiler tarıma kıyasla daha güçlüdür. Belirtilen bu iki etken nedeniyle de, az gelişmiş bir ekonomide faktör yoğunluk ve maliyetlerindeki oransal farklılara dayalı bir karşılaştırmalı üstünlüğün, kalkınma amacını gerçekleştiremeyeceği ortaya çıkmaktadır.

Karşılaştırmalı üstünlükler kuramına yöneltilen bir eleştiri de, dış ticareti doğuran nedenle ilgilidir. Buna göre, ülkeler arasında üretimde farklılık yaratan temel sorun, teknolojik yeniliklerdir. Teknolojik yenilikler sonucunda yeni bir ürün elde edildiği zaman, uluslararası ticarete bir canlanma görülür. Teknolojik yeniliklerden doğan ticaretin sürmesi ya da kesilmesi, öbür ekonomilerin bu yeni teknolojiyi aktarmak için yitirecekleri sürenin uzunluğuna ya da kısalığına bağlı olacaktır³³.

Gelişmiş ülkelerde teknik gelişme fiyatların azalmasına neden olmazken verimlilikteki artışlar işçi ücretlerinin artmasına ya da tekelci eğilimler nedeniyle karların yükselmesine neden olmaktadır. Halbuki gelişmekte olan ülkelerde emek çok bol

³² Necati Mumcu, a.g.e., s. 41.

³³ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 153.

bulduğundan teknik gelişme fiyatların azalmasına neden olduğundan ticaret oranları gelişmiş ülkelerin yararına gelişir. Diğer yandan teknik gelişmeler hammadde kullanımında tasarruflar sağlamaktadır. Bu olay da ilkel madde ihracatının gelişmesinde olumsuz etkiler yapmaktadır³⁴.

Teknolojik değişmelerle ilgili olarak yapılan bir başka eleştiri, faktör fiyatlarına bağlı olarak faktörler arası ikame olanağının varlığıyla ilgilidir. Bilindiği gibi, karşılaştırmalı üstünlüğün Heckscher-Ohlin yaklaşımında üretim fonksiyonu tüm ülkelerde aynıdır. Üretim fonksiyonunun her ülkede aynı olmasının, faktörlerarası ikame esnekliğinin de aynı olmasını gerektirmeyeceği ileri sürülmüştür. Faktörlerarası ikame esnekliğinin farklı olması şu anlama gelir: Ülke ekonomisinde geçerli olan faktör fiyatları oranına bağlı olarak, örneğin önceleri sermaye-yoğun üretim tekniğinin geçerli olduğu bir kesimde üretime başlanır. Zamanla faktör fiyatları oranına bağlı olarak daha düşük sermaye gerektiren başka bir üretim alanına yönelir. Üretim kesimleri arasında yapılan bu değişikliğin nedeni, her kesimde, yoğun olarak kullanılan faktörün fiyatının zamanla, öbür faktörün fiyatına oranla çok yükselmesidir. Böyle bir durumda üretim maliyetlerini düşürmek yönünden fiyat oranı uygun gelen faktör yoğunluğunu seçmek yararlı olacaktır. Sonuç olarak, üretim kararlarında faktör yoğunluğu yanında, faktör fiyat oranının dinamik gelişiminin de sürekli izlenmesi gerekecektir.

4. Dış Ticaret Hadleri, Kalkınma İlişkisi ve Dış Ticaret Hadlerinin Türkiye'deki Gelişim Süreci

4.1. Dış Ticaret Hadleri ve İktisadi Kalkınma

Ticaret hadleri ile iktisadi kalkınma arasında karşılıklı etkiler vardır. Ticaret hadleri, iktisadi kalkınmanın yönü ve hızını etkilerken, iktisadi kalkınma da ticaret hadleri üzerinde etkili olur. İktisadi gelişme ile birlikte tüketim alışkanlıklarında, teknolojiye, üretim faktörleri arz ve fiyatlarında iç ve dış pazarların genişliğinde, rekabet koşullarında değişimler olabilir. Bu değişimler mal fiyatlarını, arz ve talep koşullarını ve sonuçta ticaret hadlerini etkiler. Öte yandan dış ticaret hemen hemen tüm azgelişmiş ülkeler için büyük önem taşır.

Dış ticaret hadleri az gelişmiş ülkelerde gelişmiş olanlara nazaran daha önemli bir yer tutmaktadır. Bunun sebepleri çok genel olarak aşağıdaki gibi özetlenebilir³⁵:

- a) Az gelişmiş ülkelerde dış ticaret hacim olarak dar olmakla birlikte, milli gelir içindeki payı fazladır.
- b) Gelişmeleri için gerekli olan kapital ve teçhizatı ithal etmek zorundadırlar. İthal kapasitesi ise geniş ölçüde dış ticaret hadlerine dayanır. Narkse'nin de işaret ettiği gibi dış ticaret hadleri otomatik bir kapital birikimin kaynağı değildir.
- c) Bu ülkelerin çoğu ilksel madde ihraç eden ülkelerdir. İthalatlarında ise sanayi ürünleri başta gelmektedir. Bu bakımdan ilksel maddelerle sanayi ürünlerinin değişim oranları önem kazanmaktadır.

³⁴ Zeyyat Hatiboğlu, **Uluslararası İktisada Giriş**, Birinci Baskı, Sedok Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 63-67.

³⁵ Necati Mumcu, a.g.e., ss. 89-90.

Üretimlerinin büyük bir bölümünü gelişmiş ülkelere satan azgelişmiş ülkelerin ihracat gelirleri, gelişmeleri için büyük önem taşıyan sermaye malları ile sınai hamadde ve bir kısım tüketim mallarının satın alınmasına harcanmakta, yani büyük ölçüde ithalata gitmektedir. Bu durumda ülkenin ithal kapasitesi, bir yandan ihracatın hacmine öte yandan doğal olarak ihraç malları fiyatları ile ithal malları fiyatlarının oransal büyüklüğüne bağlı bulunmaktadır. Bu nedenle, dış ticaretin yoğunluk ve değerindeki değişimler, azgelişmiş ekonomiler açısından büyük önem taşır.

Ticaret hadlerinde bir artış ülkenin uluslararası pazarlarda satınalma gücünü arttıracığı için reel milli gelir, üretimden daha hızlı artar. Bu gelişme, kişi başına gelir artışı yoluyla da refah düzeyini yükseltir; belli miktarda ihracatla, daha fazla mal ithali mümkün olur. Bu ise, ekonomide ihracata ya da ithal ikamesine yönelmiş üretim alanlarında kullanılan kıt kaynakları serbest bırakarak kalkınma üzerinde olumlu etkiler yaratır. Öte yandan ihraç fiyatlarındaki oransal artış sonucunda iyileşen ticaret hadleri, yabancı sermaye akımını da hızlandırarak kalkınmanın finansman kaynaklarını arttırır.

Ticaret hadlerinin düşmesi, olumsuz bir gelişme olarak kabul edilir. Ticaret hadlerindeki bozulma, ihraç fiyatlarının düşmesi sonucunda meydana gelmişse, ülkenin dış pazarlarda satınalma gücü ya da ithalat kapasitesi azalacağından, iktisadi kalkınma bundan olumsuz yönde etkilenir. Öte yandan böyle bir gelişme, yabancı sermaye akımını önler, kaynakların ihracat alanından başka alanlara kaymasına neden olur.

4.2. Dış Ticaret Hadlerini Etkileyen Faktörler

Dış ticaret hadlerini etkileyen faktörleri değişik dönemlere göre ayırabiliriz. Kısa dönemde dış ticaret politikası, döviz kurlarındaki dalgalanmalar, tek taraflı transfer ödemeleri ve konjonktürel dalgalanmalar dış ticaret hadlerini etkiler. Uzun dönemde ise, dış ticaret hadleri, üretimde ve tüketimde meydana gelen yapısal değişimler gibi, kalkınma sorunlarıyla ilgili nedenlerden etkilenir. Buradaki amaç iktisadi kalkınmanın dış ticaret haddi üzerindeki etkilerini incelemek olduğundan aşağıda uzun dönem değişimler ele alınmıştır.

Haberler'e göre verim seviyesinde meydana gelen bir artışın veya ulaştırma masraflarında meydana gelen bir düşmenin dışında ticaret hadlerindeki değişimler dış talepteki değişimlerden yani herhangi bir sebeple dış talepte veya sunum eğrisindeki bir kaymadan ve söz konusu ülkenin kendi talebindeki veya sunum eğrisindeki bir kaymadan kaynaklanmaktadır³⁶.

Az gelişmiş ülkeler ihracat fiyatlarını yükseltirse, dış talepte bir azalma meydana gelebilir. Bu durumda talebin azalması ihracat gelirlerini de azaltacaktır. Ancak elastik bir dış talep olması durumunda ihracat fiyatlarının düşmesi toplam ihracat gelirlerinin artması sonucuyla da karşı karşıya kalınabilir.

Ticarette bulunan iki ülkeden sadece birinde iktisadi gelişme olduğu varsayıldığında (yani dönüşüm eğrisi dışa doğru kayıyor) yalnız bir ülkenin sunum eğrisi kaymaktadır. Öbür ülkede hiç bir değişim olmadığında süper ticareti önleyici bir eğilim,

³⁶ G. Haberler, *A Survey of International Trade Theory*, Princeton University Press, 1961, ss. 28-29.

yani ithal edilebilir malın üretiminin artması, ihraç edilebilir malın üretiminin azalması dışındaki tüm değişmelerde gelişen ülkenin dış ticaret hadleri aleyhte seyredecektir.

Ticaret önleyici bir değişme meydana geldiğinde ticaret hadlerindeki bozulma en az süper ihracat arttırıcı değişme meydana geldiğinde ise ticaret hadlerindeki bozulma en çok olacaktır. Çünkü birinci durumda, ithal edilebilir (ithalatı ikame eden malın) mal üretiminin, ihraç edilebilir malın üretiminden daha büyük oranda artması sonucu ithalat talebindeki artış, toplam üretimdeki artıştan az; ikinci durumda ise ihraç edilebilir malın üretimi artarken, ithal edilebilir mal üretiminin düşmesi, ithal talebini toplam üretim artışından daha çok arttıracaktır. Gelişmenin genel eğilimi yansız ise yukarıda belirtilen varsayımlar altında dış ticaret hadlerinin değişimi yine bozulma yönünde olacaktır. İki ülkenin birbirinin mallarına olan taleplerinin gelir esneklikleri düşük ise, gelişen ülkenin dış ticaret haddinin bozulma oranı yüksek olacaktır.

Başta yapılan varsayımlardan birincisi kaldırıldığında; dönüşüm eğrisi her iki ülkede de dışa doğru kaymış olsun, yani her iki ülke de gelişiyor olsun. Burada ülkelerin büyüme hızları önem kazanır. Böyle bir modelde, dış ticaret hadlerinin değişim yönü, ülkelerin ihraç mallarına yönelik dış talebin artma oranına, gelişmenin genel eğilimine ve ekonomilerin büyüme hızlarına bağlı olacaktır.

Ülkelerin her ikisinde de hem ithal edilebilir ve hem de ihraç edilebilir malların arzı, üretimle aynı oranda artarsa, sunum eğrileri dışa doğru kayar; bu durumda dış ticaret hadleri gelişme hızı düşük olan ülke lehine değişir. İki ekonominin gelişme hızları eşitse, dış ticaret hadleri değişmeyecektir³⁷.

Bu konuda sonuç olarak şu söylenebilir: Bir ülkenin ticaret haddi, bir yandan ithalat talebinin miktar ve gelir esnekliğine; öte yandan da ihracatına olan talebin miktar ve gelir esnekliğine bağlıdır. Verimlilik artışı dışında, ticaret hadlerindeki değişimin temel nedenleri bunlardır.

4.3. Dış Ticaret Hadleri ve İhracatın Satın Alma Gücü

Ülkeyi ihracata özendirmekle ulaşmak istenen asıl amaç, sadece ihracat hacmini arttırmak değil, aynı zamanda ihracatın satınalma gücünü yükseltmektir. Böylece, ülke elde ettiği ihracat geliriyle daha fazla ithalatta bulunabilecektir. Ticaret hadlerindeki bir artış, başka bir deyişle ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına göre artması uluslararası piyasada satın alma gücünün de artması demektir. Bu durumda kişi başına gelir ve refah seviyesi yükselir³⁸.

Belli bir miktardaki ihracat ile daha fazla mal ithal edebilmek mümkün olacağından ülkenin iktisadi kalkınması kolaylaşır. Baldwin ve Meier'e göre ihracata veya ithal mallarına yönelmiş üretim alanlarında kullanılan kıt kaynakların serbest kalınması sağlanabildiği derecede kalkınma için büyük bir güç temin edilir³⁹. Aynı zamanda ihracat fiyatlarının artması sermaye akımını da uyarır. Böylece sermaye teçhizatı harcanabilecek kalkınma fonlarının artmasını yol açabilir.

³⁷ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 156.

³⁸ Geral Meier, a.g.e., s.49.

³⁹ Gerald M. Meier and Robert E. Baldwin, a.g.e., s. 229.

Ticaret hadlerindeki bozulma, ihracat fiyatlarındaki bir düşmeden kaynaklanıyorsa, ülkenin dış piyasalardaki satın alma gücü ya da ithalat kapasitesi azalacağından iktisadi kalkınmayı yavaşlatıcı etkiler meydana getirebilir. Fiyatlardaki düşme verim artışından kaynaklanmıyorsa, aynı ithalat seviyesini koruyabilmek için eskisine nazaran daha çok malın ihraç edilmesi gerekir. Bu durumda yabancı sermaye akımı da olumsuz etkilenerek kaynakların ihracat alanından başka alanlara kaymasına sebep olur⁴⁰.

Bir ülkenin ihracatının değerindeki değişiklikleri, ithalat fiyat endeksindeki değişiklikler ile birlikte ele aldığımızda bu ülkenin toplam ihracat geliriyle sağlayabileceği ithalat hacmini bulabiliriz. İlk bölümde belirtildiği gibi ihracatın satınalma gücünü ya da ithal kapasitesini gösteren bu endekse, gelir ticaret hadleri denir.

Net ticaret hadlerinin ihracat miktarının tersine bir gelişme gösterdiği durumda, ihracat ve ithalat fiyat endekslerinin karşılaştırılması gerçek durumu yansıtmayabilir. Dolayısıyla, net ticaret hadleri yerine, ihracatın satınalma gücünü gösteren gelir ticaret hadlerinin kullanılması, dış ticaret ile iktisadi kalkınma arasındaki etkileşimin anlaşılması açısından daha yararlı olabilir.

Buna karşılık, net ticaret hadlerinin gerçek gelişmeyi yansıttığı bazı durumlarda, gelir ticaret hadleri yanıltıcı olabilir. Örneğin ihraç fiyatlarında belli bir oranda yükselme, ihraç miktarında aynı oranda bir düşmeye neden olmuşsa, aslında durum eskiye göre daha iyidir. Çünkü aynı miktar ithalat, daha az mal ihraç edilerek sağlanabilecektir. Bu durum, birim ihracatın satınalma gücünün yükseldiğini gösterir.

Ülkenin uluslararası pazarlardaki konumunda meydana gelen bir iyileşme, net ticaret hadleri tarafından yansıtıldığı halde, ihracatın fiyat esnekliğinin bire eşit olması nedeniyle, gelir ticaret hadleri bu iyileşmeyi göstermeyecektir⁴¹.

Bazı durumlarda net ticaret hadleri bozulurken, gelir ticaret hadleri hiçbir değişme göstermeyebilir. Bazı durumlarda da yine net ticaret hadleri bozulurken, gelir ticaret hadlerinin, yani toplam ihracatın satınalma gücünün iyileşebileceği düşünülebilir. Bu sonuncu durumun nedeni, ihracat hacim endeksinin, net ticaret hadlerindeki bozulmanın olumsuz etkilerini de aşan bir yükselme göstermesidir.

4.4. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişimi

Bu başlık altında önce genellikle hammadde ihracatçısı olan azgelişmiş ülkelerin gelişmiş sanayi ülkeleriyle yaptıkları ticaretten zararlı çıktıklarını savunan görüşler kısaca ele alındıktan sonra, dış ticaret hadlerinin azgelişmiş ülkeler aleyhine gelişmesinin nedenlerine değinilecektir.

4.4.1. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişimi İle İlgili Görüşler

Dış ticaretin azgelişmiş ekonomilerin kalkınmasına olumsuz etkileri olduğuna ilişkin eleştirilerden biri de, dış ticaret hadlerini temel alan görüştür. Buna göre, ticarete bulunan gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki dış ticaret hadleri, uzun dönemde

⁴⁰ Necdet Serin, a.g.e., s. 109.

⁴¹ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 157.

azgelişmişlerin aleyhine işlemektedir. Uluslararası ticaretin az gelişmiş ülkelerin aleyhine geliştiği fikrinin öncülüğünü Prebisch ve Singer yapmıştır⁴².

Prebisch ve Singer'in görüşlerine göre, herşeyden önce, tarımsal ürünlerin ihracatçısı olan az gelişmiş ekonomilerde, tarım sektöründe verimliliğin ve üretimin artması bu ülkelerin ihracat gelirlerinde bir iyileşme meydana getirmeyecektir. Çünkü bu ürünlere olan talebin yapısı (düşük gelir ve fiyat elastikiyeti) uluslararası piyasalarda fiyatların düşmesine ve böylece verimlilik artışı ile sağlanan yararların, dış ticaret hadlerinin bozulması nedeniyle, çevre ülkelerden (az gelişmiş ülkeler, merkez ülkeler, sanayileşmiş ülkeler) transfer edilmesine neden olacaktır. Diğer yandan ekonomik konjonktürün yüksek dönemlerinde fiyatlar, ücretler ve karlar hem merkez hem de çevre ülkelerde yükselecektir. Oysa konjonktürün aşağı dönemlerinde merkez ülkelerde ücretler aşağı doğru rijit olduğundan fazlaca azalmazken, çevre ülkelerde sendikaların zayıflığı ve/veya yokluğu, ücretlerin merkez ülkelere nazaran daha fazla düşmesi sonucunu yaratacaktır. Böylece düşük ücretler ürün fiyatlarına yansyarak çevre ülkelerden merkez ülkelere bir değer transferine neden olacaktır.

Dış ticaret hadlerindeki bozulmanın bir diğer nedeni, sanayileşmiş ülkelerde monopolistik piyasaların hakim olması buna karşın az gelişmiş ülkelerin ihracat sektöründe (tarımsal kesim) tam rekabet koşullarının geçerli olmasıdır. Başka bir deyişle sanayileşmiş ülkede ve/veya ülkelerdeki bir kaç firma bir araya gelip kolayca kartel oluşturabilirken, geleneksel ürünleri üreten binlerce üretici için böyle bir şey söz konusu olamamaktadır.

Dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine gelişip gelişmediği konusu (hesaplama tekniklerinin farklılığı nedeniyle) üzerinde en fazla tartışma yapılan konulardan biridir. Örneğin, dış ticaret hadlerinin sürekli olarak az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği savına karşı çıkan Haberler ancak, ekonomik kriz zamanlarında ilkel madde fiyatlarının sınavi mal fiyatlarına nazaran daha fazla dalgalandığını kabul etmektedir.

Singer'e göre uluslararası ticaretin ülkeler arasındaki gelir eşitsizliklerini ortadan kaldırması olanak dışıdır. Az gelişmiş ülkelerde halkın büyük çoğunluğunun parasal ekonomi dışında kalması ve üretimin genel olarak tarıma dayanması, dış ticaretin (neo-klasik kurama göre) üretim faktörlerinin fiyatlarını ve oransal dağılımını etkileyici, teknoloji transferi sağlayacağı gibi olumlu etkilerden gelişmiş ülkelerin daha fazla yararlanmasına neden olmaktadır. Singerle aynı görüşleri bölüşen Myrdal da, gelişen ticaretle birlikte ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin gittikçe arttığını ileri sürmüştür.

Prebisch'e göre gelişmiş sanayi ülkelerindeki oligopolist pazar yapısı nedeniyle fiyatların aşağıya doğru esnek olmaması, teknolojik ilerlemelerden doğan kazançların yüksek ürün fiyatlarıyla faktör sahiplerine gitmesine yol açmaktadır. Buna karşı azgelişmiş ülkelerde meydana gelen verimlilik artışları tarımsal ürün ve hammadde pazarlarında işleyen yoğun rekabet nedeniyle fiyatların düşmesine yol açmaktadır. Sonuçta, azgelişmiş ülkelerden zengin ülkelere dış ticaret hadleri yoluyla bir gelir aktarımı gerçekleşmiş olmaktadır.

⁴² Cem Alpar, **Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1982, s. 55.

Bu açıklamardan da anlaşılacağı gibi, az gelişmiş ülkelerin dış ticaretten, dış ticaret hadlerinin bozulması nedeniyle zararlı çıkmalarının temel nedeni iki faktöre bağlanmaktadır. Bunlardan birincisi ücretlerin, diğeri ise tarımsal ürünler ve hammaddelere olan talebin gelir ve fiyat elastikiyetlerinin düşüklüğüdür. Şu halde az gelişmiş ülkelerin herşeyden önce talebin gelir ve fiyat elastikiyetlerinin yüksek olduğu malların üretimine ve ticaretine kaymaları, diğeryandan da işçi ücretlerini yükseltecek yapısal değişiklikleri gerçekleştirmeleri gerekmektedir⁴³.

Uluslararası ticaretin az gelişmiş ülkeler aleyhine işlediğini ileri süren diğerbir iktisatçı Argihiri Emmanuel'dir. Emmanuel'in geliştirdiği kuramın can alıcı noktası, eşitsiz mübadelenin, mallar arasında değil fakat, ülkeler arasında olduğunu ileri sürmesidir. Bu şekilde daha önce açıklanan Singer-Prebisch tezinden farkı ortaya çıkmaktadır. Ülkeler arasındaki eşitsiz mübadele ücret farklılıklarına dayanmakta ve bu farklılığın sürmesi ise sermayenin uluslararası harekette, fakat işgücünün hareketsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece ülkeler arasında kar oranları eşitlenirken, ücret farklılıkları sürekli hale gelmektedir.

Amin'e göre az gelişmiş ülkeler, sanayileşmiş kapitalist ülkelerle olan ticaretini sürdürdüğüçe eşitsiz mübadele varolacak. Eşitsiz mübadelenin kaynağını ise, ücret farklarının verimlilik farklarından fazla olması oluşturmaktadır.

Keynesyen ve Neo-Klasik iktisatçılara göre, dış ticaret hadlerinin bozulması ticarete giren tarafların pazarlık güçlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Pazarlık gücünü etkileyen faktörler ise arz ve talebin yapısı ile tekelleşme olgusudur.

Prebisch ve Singer'in uluslararası ticaretin gelişmiş ve az gelişmiş ekonomiler arasında gelir farklılıklarını arttırdığı, Emmanuel ve Amin'in eşitsiz mübadele yoluyla çevre ülkelerden merkez ülkelere değer aktarıldığı veya Sunkel ve Stewart'ın teknoloji yoluyla az gelişmiş ülkelerin sanayileşmiş ülkelere bağımlı hale geldiğini savunan görüşleri, en azından uluslararası ilişkilerin neo-klasik iktisatçıların varsaydıkları gibi çok dengeli ve tarafların tümüne yarar sağlayıcı bir biçimde gelişmediğini göstermeleri bakımından önem arz etmektedir⁴⁴.

Özellikle Keynes, Kindleberger v.d. tarım sektöründe ve ham madde üretiminde azalan verimler kanununun geçerli olacağı görüşüne dayanarak ticaret hadlerinin geri kalmış ülkeler lehine gelişeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü eleştirenlere göre ise Engel Kanununun işlenmesi sonucu tarımsal ürünlere ve ham maddelere olan talebin miktarı hem oransal olarak düşmekte, hem de gelir ve fiyat esnekliği katı olmaktadır. Bu nedenle ticaret hadleri genellikle tarımsal bir bünyeye sahip ve ham madde ihracatçısı durumunda olan ekonomilerde aleyhe gelişmektedir. Çünkü özellikle tarımsal maddelerde dünya piyasasında fiyatlar sanayi mal fiyatlarına göre daha yavaş bir tempoda artma eğilimi göstermektedir⁴⁵.

Haberler, dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine işlediği görüşünü savunan ve bu görüşe karşı çıkan her iki tarafın da yanılmakta olduğunu savunarak; bir

⁴³ Cem Alpar, a.g.e., ss. 57-59.

⁴⁴ Cem Alpar, a.g.e., ss. 62-63.

⁴⁵ Onur Kumbaracıbaşı, a.g.e., ss.78-79.

ülkenin ticaret hadlerindeki bir düşüşün o ülkenin eskiye nazaran daha ileri olmasına engel olmadığını söylemiştir. Haberler'e göre her iki taraf ileri sürdükleri karşılıklı politik sonuçlar açısından da yanılmaktadır. Yanılmalarının sebebinin de her iki tarafın çelişik sebepler ve amaçlar için korumacılık önermesinin oluşunu belirtmiştir. Bunu da şöyle açıklamıştır: Engel kanununun savunucuları, ticaret hadlerinde, az gelişmiş ülkeler aleyhine olacak bir bozulmayı bekledikleri için az gelişmiş ülkelerde daha sert ithalat sınırlamalarını öngörmektedirler. Azalan verim kanunu taraftarları ise, ticaret hadlerinde endüstriyel ülkeler aleyhine olacak bir bozulmayı bekledikleri için endüstri ülkelerinde daha sıkı bir himayeyi savunmaktadırlar. Ticaret hadleri aynı anda her iki yönde de hareket edemez⁴⁶.

Dış ticaret hadlerinin ham madde ihracatçısı ve tarımsal bünyeye sahip ülkeler aleyhine işlediğini savunan en kötümser, ancak uygulamada pek ender rastlanabilecek görüş, J. Bhagwati tarafından ileri sürülmüştür. Dış ticaret literatüründe, yoksullaştırıcı büyüme adıyla anılan bu görüşe göre, dış ticaret hadlerinin son derece aleyhe dönmesinin neden olduğu kayıplar, üretim artışının (büyümenin) sağladığı kazançlardan daha büyüktür. Dolayısıyla bu ülke, dış ticaretin yoluyla sağladığı büyümeden sonra, önceye göre daha düşük bir refah düzeyine sahip olacaktır. Başka bir deyişle, ülke, dış ticaret nedeniyle reel gelir kaybına uğrayacaktır. Bu görüşe göre bu kaybın nedeni dış talep koşullarının elverişli olmamasıdır⁴⁷. Yoksullaştırıcı büyüme sürecinde ve koşullarında ülke ihraç edilebilir mallar üretimini arttırırken, ithal edilebilir mallar üretimini azaltır. Bu koşullar altında yapılan ticaret sonucunda ülkenin dış ticaret hadleri çok büyük oranda bozulur. Bu arada ekonomide, gerek faktör arzındaki artışlar gerekse teknolojik ilerlemeler nedeniyle serbest kalan üretim faktörleri yine ihracat kesimine yöneleceğinden, faktör donanımındaki artışın iktisadi gelişmeye bir katkısı olmaz. Bu görüş gerçekçi olmayan varsayımlara dayandığı için eleştirilmiştir.

Nurkse, ihraç malları talebinde, mutlak bir düşme yoksa, bu malların üretiminin sürdürülmesi lehinde herşeyin söylenebileceğini belirtmektedir. Öte yandan, özellikle ihraç edilebilir malların talep esnekliklerini ciddi bir biçimde araştırmadan, bu konuda bir genelleme yapmak yanıltıcıdır. Nurkse ayrıca, dış ticaret hadleri düşme eğilimi gösterirken ek kaynakların ihracat kesimine akması için bir neden de görmemektedir.

Birleşmiş Milletler Teşkilatının raporlarına göre ticaret hadlerinin gelişmesi, az gelişmiş ülkelerde sermaye teşekkülüne hizmet eden önemli bir kaynaktır. İhraç maddelerindeki fiyat artışları, az gelişmiş ülkelerin ihracat karlarını arttıracak, dolayısıyla bu ülkeler iktisadi kalkınmaları için gerekli sermaye mallarını daha bol miktarlarda alabileceklerdir. Nurkse'ye göre ise dış ticaret hadlerinin gelişmesi az gelişmiş ülkelere döviz kazandırır. Ancak gerekli tedbirler alınmazsa ticaret hadlerinin gelişmesi sonucu gelirleri artan ülkeler gerek içte üretilen ürünleri gerekse ithal edilen ürünleri daha fazla tüketmeye başlayacaktır. Nurkse, bu bakımdan ticaret hadlerinin sermaye teşekkülünün

⁴⁶ Gotfried Haberler, "İktisadi Kalkınma Teorisindeki Bazı Geçer Kavramlar Üzerinde Kritik Gözlemler", **İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, a.g.e., s. 203.

⁴⁷ Jagdish Bhagwati, "Immiserizing Growth: A Geometrical Note", *Review of Economic Studies*, June 1958, ss. 201-205.

güvenilir bir kaynağı olmadığını ticaret sahasında meydana gelecek canlılığın otomatik bir şekilde sermaye teşekkülüne yol açmayacağını belirtmektedir⁴⁸.

Öte yandan Johnson, gelişmekte olan bir ülkenin ithal malları talebinin, o mala olan toplam talebi ile o malın yurtiçi üretimi arasındaki farktan meydana geldiğini belirterek, artan toplam talebin bu malın yurtiçi üretimini de arttırabileceğini ortaya koymaktadır. Artan yurtiçi talep, ithal edilebilir malın yurtiçi arz esnekliğinin yüksekliği ölçüsünde, yurtiçi üretimi arttırarak, dış ticaret hadlerini lehe çevirebilir.

Birleşmiş Milletlerin belli bir dönem için yaptığı hesaplamalara göre dış ticaret hadlerinin ilkel maddeler aleyhine ve sanai mallar lehine bir gelişme gösterdiği; ortalama olarak belli miktardaki ilkel madde ihracatının dönem sonunda, dönem başında satın aldığıın % 60'ını alabildiği ortaya konulmaktadır.

Ayrıca Lewis'in aynı konuyla ilgili olarak yapmış olduğu bir araştırmanın sonuçları, dış ticaret hadlerinde benzer bir eğilimin varlığını ortaya koymuştur.

Tablo: 1'de dış ticaret hadlerinin uzun dönemli gelişimi konusunda farklı görüşlere sahip iktisatçılar, Tablo: 2'de de bu iktisatçıların görüşlerini temellendirdikleri teorik dayanaklar sınıflandırılmıştır.

Bu sınıflandırmadan da görüleceği gibi, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler/ilksel mallar aleyhine geliştiği veya dış ticaret hadlerinin uzun dönem eğilimlerine ilişkin istatistik ve teorik dayanaklarının yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir. Klasik görüşü destekleyici uygulama sonuçlarının azlığı, bu görüşün teorik dayanaklarının yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir. Klasik görüşü destekleyici uygulama sonuçlarının azlığı, bu görüşün teorik dayanaklarının geçerliliğinin diğer görüşlere oranla daha zayıf olduğu şeklinde yorumlara yol açabilmektedir.

⁴⁸ Ragner Nurkse, **Az gelişmiş Ülkelerde Sermaye Teşekkülü**, Çev. Şevki Adalı, Mentş Kitabevi, İstanbul, 1964, ss. 144-146.

Tablo: 1 Dış Ticaret Hadleri Trendi ile İlgili Farklı Görüşlerdeki Yazarların Sınıflandırılması

Dış Ticaret Hadleri Azgelmiş Ülkeler Lehine ve/veya İksel Mallar Lehine Gelişir	Dış Ticaret Hadleri Azgelmiş Ülkelerve/veya İksel Mallar Aleyhine Bozulur	Dış Ticaret Hadleri Trendindeki Değişmeler İnandırıcı ve İspat Edilebilir Değildir
Ricardo (1817)	Kindleberger (1943, 1950, 1956) ^a	Schlote (1938)
Malthus (1817)	Martin and Thackeray (1948)	Rostow(1951)
Torrens (1815, 1821)	United Nations (1949)	Young(1951)
Mill (1848)	Singer (1950, 1982)	Viner (1953)
Jevons (1865)	Triantis (1952)	Meier (1958, 1968)
Marshall (1903, 1926)	Myint (1954, 1955)	Haberler (1954, 1959a, 1959b)
Keynes (1912)	Lewis (1955)	Bakhvin (1955)
Robertson (1915)	Myrdal (1956a, 1956b, 19567a,	Elsworth (1956)
Graham (1932)	Atallah (1958)	Morgan (1959, 1963)
Clark (1938, 1941)	Prebisch(1950, 1959, 1964)	Bhagwati (1960)
Kahn (1946)	Lerdau (1959, 1965)	Cairncross (1961)
Viner (1950)	Nurkse (1959,1967)	Baer (1962)
Haberler (1947, 1958)	Bernstein (1960)	Lipsey (1963)
Lewis (1949, 1952)	Schultz (1961) ^b	Flanders (1964)
Robinson (1954)	Hail (1962)	Kindleberger (1964, 1968)
Mikesell (1954)	Kaldor (1963)	Johnson (1967)
Aubrey (1955)	Wilsonvd. (1969)	Kemp (1968)
Moret (1957)	Porter (1970)	Clement vd. (1968)
Montgomery (1960)	Emmanuel (1972)	Bhatia (1969)
Bairoch (1970)	Brecher (1974)	Streeten (1974)
Law (1975)	Commonwealth Secreteriat (1975)	UNCTAD (1975)
	Behrman (1977)	d'Herouville(1975)
	Ray (1977) ^f	Yotopoulos and Nugent (1976)
	Adams and Behrman (1982)	Henner (1976)
	UNCTAD (1982)	Schloss (1977)
	Sundrum (1983) ^d	Sodersten (1980)
	Spraos (1980, 1983)	Jabara (1980)
	Josling (1984)	Kravis and Lipsey (1981)
	Labys and Polak (1984)	Hallwood (1982) ^e
	Chu and Morrison (1984, 1986)	
	Sapsford (1985)	
	Thirwall and Bergevin (1985)	
	MacBean and Nguyen (1987)	

Kaynak: D. Diakosavvas and P. L. Scandizzo , “Trends in the Terms of Trade of Primary Commodities. 1900-1982: The Controversy and its Origins”, *Economic Development and Cultural Change*, Volume: 39, No: 2, 1991, ss.238-239,

- a. Dış ticaret hadleri az gelişmiş ülkeler aleyhine bozulmakta fakat ilksel mallar aleyhine bozulmamaktadır.
- b.Schultz (1904-1950) yılları arasında oldukça kararlı bir dönüşüm bulmuştur.
- c.1945-1975 yılları arasında ilksel malların fiyatları sadece 33 yıl yükselmiştir.
- d. 1970'lerde az gelişmiş ülkelerin dış ticaret hadleri yükselmiştir.
- e.1957-1969 ve 1970-1980 olmak üzere iki dönem halinde incelemiş ve istatistiksel olarak önemli ilişki bulmuştur.

Tablo: 2 Dış Ticaret Hadlerinin Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Arasındaki Değişmelerinin Nedenleri

Değişmenin Nedenleri	Seçilmiş Çalışmalar
<p>Yükselen Trend: Tarım sektöründeki azalan verimler. Ekonometrik modellere dayanan tahminler: Talep ve arz şartları sanayi ürünleri ve gelişmiş ülkeler aleyhine dönecektir.</p> <p>Azalan Trend: <u>Arz Yönü:</u> Güçlü sendikalardan kaynaklanan ücret artışları ve mal piyasalarında monopolleşme: İlksel mallarda kronik üretim fazlası nedeniyle, sanayide kullanılan hammadde fiyatlarının azalması. Sınırsız emek arzı dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin ihracat sektöründe ücretlerin en az geçim seviyesinde belirlenmesi.</p> <p>Azgelişmiş ülkelerin ilksel mal üretimlerinde arz esnekliği (yapısal sertlik) dolayısıyla konjunktür değişmelerine uyumsuzluk. Üretim stokları ve reel olmayan fiyatlama</p> <p><u>Talep Yönü:</u> Teknolojik gelişme sonucu birim mamul mal üretiminde kullanılan hammadde ihtiyacının ve talebinin azalması Gelişmiş ülkelerdeki korumacı politikaların azgelişmiş ülkelerin ihracatını engellemesi Engel kanunu</p> <p>Konjunktür devrelerindeki fiyat hareketlerinin farklılığı. Konjunktürün yükselme devresinde ilksel mal fiyatları mamul mallara oranla daha hızlı yükselirken, konjunktürün depresyon devresinde ilksel mal fiyatları daha hızlı düşmektedir. Gelişmiş ülkelerin ekonomik faaliyetleri</p>	<p>Ricardo, Malthus, Torrens, Mili, Jevons, Marshall, Keynes, Robinson Lewis (1952), Aubrey</p> <p>UNCTAD, Prebisch, Singer, Myrdal, Emmanuel Kaldor</p> <p>Bernstein, Singer, Kaldor</p> <p>Lewis</p> <p>Kindleberger 1956, Myrdal</p> <p>Basworth and Lawrence, Hwa, Sapsford</p> <p>UNCTAD, Bernstein, Prebisch, Singer, Kaldor Sundrum UNCTAD, Prebisch Kindleberger (1943, 1950), UNCTAD, Prebisch Schultz, Nurkse, Porter</p> <p>Prebisch, Triantis, Martin and Thackeray</p> <p>Chu and Morrison, Sapsford</p>

Kaynak: D. Diakosavvas and P. L. Scandizzo, a.g.m., s.240.

4.4.2. Dış Ticaret Hadlerinin Bozulma Nedenleri

Burada ilkel madde (çoğunlukla tarımsal ürün ve hammadde) fiyatlarının, sınav ürün fiyatlarına oranla gerilemesinin nedenleri ele alınacaktır. Başka bir deyişle, genellikle

ilkel madde ihracatçısı, sınav ürün ithalatçısı az gelişmiş ülkelerin ticaret hadlerinin, neden bu ülkeler aleyhine bozulduğu gösterilecektir.

4.4.2.1. İkel Madde Talep Esnekliğinin Düşük Olması

Engel Yasası'nda da ifade edildiği gibi, gelir arttıkça gıda maddelerine ayrılan gelir payı azalır. Bu gelişmiş ülkelere uygulanırsa, ileri sanayi ülkelerinin ilkel madde taleplerinin, bu ülkelerin milli gelirlerindeki artıştan daha düşük bir oranda artacağı söylenebilir. Gerçekten de, yapılan görgül araştırmaların gösterdiği gibi uygulamada durum böyle olmuştur. Bu gelişmenin altında yatan nedenler şöyle belirtilebilir: Sanayileşmiş ülkelerin artan gelirleriyle birlikte hizmetler kesiminin toplam hasıladaki payı büyümüştür. Oysa bu kesimin ithal gereği oldukça düşüktür. Hizmetler yanında, mallar arasında da gıda maddelerinin payı giderek azalmaktadır. Ayrıca bu ülkelerde ortaya çıkan korumacılık eğilimleri, gıda maddeleri ihtiyacının giderek artan bir biçimde yerli kaynaklardan karşılanması sonucunu doğurmaktadır.

Öte yandan teknolojik ilerlemeler sayesinde yapım imalat sanayinin daha az hammadde yoğun ürünlere geçmesi, doğal hammaddeler yerine sentetik maddelerin kullanılması ve genelde sanayi alanında gerekli hammadde kullanımının azalması, bu gelişmede etken olmuştur. Buna ek olarak az gelişmiş ülkelerde ithalatın gelir esnekliğinin yüksek olması, olumsuz gelişmeyi hızlandırmıştır.

4.4.2.2. Verimlilik Artışlarının Farklı Dağılımı

Teknik ilerlemeler sayesinde sağlanan verimlilik artışları ileri sanayi ülkelerinde daha fazladır. İleri sanayi ülkelerinde bu artışlar yüksek ücret ve karlar şeklinde paylaşılmıştır. Az gelişmiş ülkelerde ise ilksel maddelerin üretiminden sağlanan verimlilik artışları fiyatların düşürülmesi yoluyla paylaşılmıştır⁴⁹. Bu artışlar, rekabetçi pazarlarda mal fiyatlarına yansır. Oysa gelişmiş ekonomilerde gerek firmalar, gerekse sendikaların oluşturduğu oligopolist eğilimler, artan verimliliğin fiyatları düşürmesini önlemiş; daha yüksek kar ve daha yüksek ücrete dönüşmüştür. Buna karşı az gelişmiş ülkelerde az da olsa sağlanan verimlilik artışları rekabetin tipik olduğu hammadde pazarlarında fiyatları düşürmüştür. Bu, az gelişmiş ekonomilerden gelişmiş ekonomilere sürekli bir gelir aktarımı demektir.

4.4.2.3. Konjunktür Dönemlerinde İkel Maddeler İle Sınav Ürün Fiyatlarının Farklılığı

Raul Prebish ve Birleşmiş Milletler uzmanlarına göre, ilksel madde fiyatları konjunktörün refah devresinde şiddetle yükselmekte, alçalma safhasında ise süratle düşmektedir. Sanayi ürünlerinin fiyatları ise, refah devresinde ilksel maddelere göre daha az yükselmekte fakat depresyonda refah devresinde yükseldikleri kadar düşmemektedir. Böylece sanayi ürünleri ile ilksel maddeler fiyatları arasında, ilksel maddelere göre daha az yükselmekte fakat depresyonda refah devresinde yükseldikleri kadar düşmemektedirler. Böylece sanayi ürünleri ile ilksel madde fiyatları arasında, ilksel maddeler aleyhine bir fark ortaya çıkmaktadır⁵⁰.

⁴⁹ Necati Mumcu, a.g.e., s.92.

⁵⁰ Necati Mumcu, a.g.e., s.92.

Az gelişmiş ülkelere kıyasla gelişmiş sanayi ülkelerinde sendika ve toplu sözleşme düzeninin yaygın ve güçlü olması, konjonktür dönemlerinde tarımsal ve sınai ürünlerin fiyatlarında farklı bir durum yaratmaktadır. Konjonktürün refah döneminde hammadde fiyatları hızla yükselmekte, alçalma döneminde ise hızla düşmektedir. Sınai ürün fiyatları ise refah döneminde tarımsal ürünlere göre daha yavaş yükselmekte, alçalma döneminde son derece yavaş bir düşme göstermektedir. Böylece ilkel ürünlerle sınai ürünler arasında, birinciler aleyhine bir fark ortaya çıkmaktadır.

4.4.2.4. Tarımsal Ürün Arzının Esnek Olmaması

Tarımsal kesimin ağırlık taşıdığı az gelişmiş ekonomiler tarımsal ürün arzının sahip olduğu olumsuzlukları da yüklenmektedirler. Tarımsal ürün fiyatları yükselince arz hemen arttırılabilmekte; fakat fiyatlar düştüğü zaman, arz hemen kısılanmamaktadır. Bu, ülke ekonomisinin esnek bir yapıya sahip olmaması demektir. Kidleberger'in deyimıyla "arz, fiyat artışlarına karşı esnek, fakat fiyat düşmelerine karşı esnek değildir".

İleri sürülen bu gerekçelere rağmen, dış ticaret hadlerinin sürekli olarak az gelişmiş ülkeler aleyhine bozulduğuna ilişkin görüşler, çeşitli yönlerden tartışılmaktadır. Genelde İngiltere'ye ilişkin verilerden hareketle ortaya atılan bu görüşlerin, gerek yönetsel gerekse analitik açıdan test edilerek, ortak bir sonuca götürülmesinin gerekli olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, yukarıda açıklanan nedenleri dikkate alarak bir genelleme yapmak gerekirse, dış ticaret hadleri az gelişmiş ülkeler aleyhine bir gelişme içindedir denilebilir.

Kidleberger'in arz elastikiyetleri ve dış ticaret hadleri konusuna ödünç alan ve veren ülke bakımından yaklaşımı aşağıdaki gibi özetlenebilir: Eşit arz elastikiyetleri varsayımının geçersiz olduğu gerçek dünyada ödünç veren ve borç alan ülkenin her ikisinde de mallar için yapılan harcamalarda eşit artışlar olduğu düşünüldüğünde ticaret hadlerinin hangi ülkenin lehine olacağı arz elastikiyetlerine bağlı olacaktır. Eğer borç alan ülke ilkel madde üreticisi ve ödünç veren ülke sanayi ürünler üreticisi ise borç alan ülkenin ticaret hadlerinin düzelmesi mümkündür. Çünkü harcamalardaki artış, üretim hacmini önemli miktarda arttırmaksızın, hiç olmazsa kısa dönemde, fiyatları yükseltir. Harcamalardaki artışın üretim hacmini genişletme, fakat fiyatlarda çok küçük bir artış meydana getirme eğiliminde olduğu yerlerde, bir miktar fazla kapasite mevcut olduğu farzedilirse, bu ödünç veren ülkenin durumuna zıt bir durum olur⁵¹.

Az gelişmiş ülkelerin öbür kalkınma sorunları yanında, dış ticaretlerindeki bu olumsuz gelişme eğilimi, bu ülkeleri kalkınma ve sanayileşme çabalarında bilinçli ve rasyonel ekonomi politikası önlemleri alma zorunluluğuna itmiştir.

4.5. Dış Ticaret Hadlerinin Türkiye'deki Gelişim Süreci

Son olarak gelişmekte olan ülkelere biri olan Türkiye'nin dış ticaret hadlerinin gelişim sürecine kısaca değinilmiştir.

Dış ticaret hadlerindeki değişmelerin önemini açıklamak amacıyla Devlet Planlama Teşkilatının yapmış olduğu çalışmada 1956-1964 yılları arasında Türkiye'nin net ticaret hadlerinin aleyhe dönmesinden dolayı uğramış olduğu kayıp miktarı hesaplanmıştır.

⁵¹ Charles P. Kindleberger, **Uluslararası İktisat**, Çev. Necdet Serin, Cilt. 2, Doğan Yayınevi, Ankara, 1970, s.82.

Tablo: 3 Ticaret Dengesi (Milyon dolar)

	1956 Fiyatlarıyla	1961 Fiyatlarıyla	1963 Fiyatlarıyla		Cari Fiyatlarla
	(1)	(2)	(3)		(4)
1956	— 102,4	— 211,8	— 185,4	—	102,4
1957	— 13,5	— 139,4	— 99,8	—	54,6
1958	— 9,4	— 105,6	— 75,2	—	67,5
1959	— 8,3	— 160,3	— 111,5	—	116,2
1960	— 7,2	— 160,9	— 111,6	—	147,5
1961	— 11,0	— 162,7	— 105,5	—	162,7
1962	— 77,3	— 284,3	— 210,0	—	241,9
1963	— 199,0	— 351,5	— 319,5	—	319,5
1964	— 7,2	— 162,5	— 106,8	—	126,6
1956-64	— 398,9	— 1,739,0	— 1,325,3	—	1,338,4

Kaynak: Türkiye Ticaret Hadleri DPT Yayınları, s. 32'den Sadun Aren, **İstihdam, Para ve İktisadi Politika**, Gözden Geçirilmiş Beşinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s.189.

Tabloda görüldüğü gibi 1956'daki ihracat ve ithalat fiyatları hiç değişmeden devam etmiş olsaydı 9 yıllık devre içinde Türkiye'nin toplam dış ticaret açığı sadece 399 milyon dolar olacaktı. Aynı devredeki fiili açık 1 milyar 338 milyon dolar olduğuna göre, aradaki 939,5 milyon dolarlık fark, net ticaret hadlerinin aleyhe dönmesinden dolayı Türkiye'nin uğramış olduğu kaybı göstermektedir. Uğranılan bu kayıp sonucu Türkiye'nin dış borcu artmıştır.

Bu olumsuz duruma karşı az gelişmiş ülkelerin alabilecekleri başlıca iki önlem vardır. Birincisi, dış ticaret işlerini, mevcut pazarlık güçlerini azamiye çıkaracak tarzda, özellikle yabancılarla işbirliği halinde olanların ellerinden alarak yeniden düzenlemek, diğeri de başka az gelişmiş ülkelerle işbirliği sağlamaktır. Açıktır ki, kendi aralarında kuracakları bir işbirliği ve dayanışma az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler karşısındaki pazarlık güçlerini artıracaktır⁵².

Türkiye 1974-1979 yılları arasında dış ticaret hadlerinin aleyhine dönmesinden olumsuz etkilenmesine rağmen ihracatın GSMH'nin % 4-5 dolayında seyretmesi ve reel artış göstermemesi kayıpların önemli boyuta gelmesini engellemiştir⁵³.

1960-78'döneminde Türkiye'nin dış ticaret hadleri, genel trend çizgisi üzerinden yılda ortalama % 1.4 oranında kötüleşti. Bu dönem, 1970-73 boom yılları gibi geçici

⁵² Sadun Aren, a.g.e., ss. 188-189.

⁵³ Gülten Kazgan, **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, Birinci Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 432.

iyileşme aralıklarını kapsadığı gibi, 1974'ü izleyen kötüleşmeyi de kapsamaktadır. Ancak DTH'de dramatik boyuta varan kötüleşme 1979'u izleyerek ortaya çıkmıştır.

Tabloda (sütun 1), 1973-83 aralığında Türkiye'nin (petrol ve petrol dışı ticaretini de kapsayan) dış ticaret hadlerini göstermektedir. Buna göre, Türkiye'nin ithalatını dış borçlanmayla karşıladığı ve ihracatının da GSYİH'nın %4'ü dolayında kaldığı 1974-77 aralığında, dış ticaret hadlerinde kötüleşme sınırlı olmuş; (1973=100) petrol krizini izleyen ilk dört yılda sadece % 20 oranında gerilemiştir. Buna karşılık, 1978-83 arasında gerileme oranı şiddetlenerek üçtebire yükselmiştir.

Tablonun 2. sütunu, bunun petrol fiyatlarına bağlı bir kötüleşme olduğunu göstermektedir. Öte yandan, gelir dış ticaret hadleri 1980'e kadar kötüleştikten, yani reel anlamda ülkenin ithalat kapasitesi % 40 oranında (sütun 4) düştükten sonra yükselişe geçmiş, 1983'te 1973'e oranla % 33.6 oranında iyileşmiştir.

Tablo: 4 1973-83 Arasında Türkiye'nin Safi ve Gelir Dış Ticaret Hadleri (1973=100) ve GSMH'nın Oranı Olarak Kayıpları (%)

Yıllar	Toplam DTH (1)	Petrol DTH (2)	Petrol Dışı DTH (3)	Toplam Gelir DTH (4)	AET Gelir DTH (5)	Ortadoğu Gelir DTH (6)	GSMH'ya % Olarak Kayıp (7) (%)	GSYİ'ya % Olarak İhracat (8) (%)
973	00	00	00	00	00	0	+ 0.3	6.1
974-77	0	-	-	-	-	-	-0.85	4.2
978	73.8	40.7	88.3	82.8	101.6	51.2	- 1.2	4.3
1979	73.7	33.9	94.0	69.4	91.1	53.7	-0.9	3.5
1980	58.5	22.5	98.2	59.9	93.9	44.1	- 1.6	5.4
1981	52.3	21.2	92.6	96.3	98.9	109.3	-3.1	8.1
1982	50.0	21.0	92.2	122.3	99.8	139.9	-4.2	10.9
983	8.6	-	-	133.6	-	-	-4.7	11.4

Kaynak : Gülten Kazgan, a.g.e., s.433.

İhracat oranı, GSMH'nın değil, GSYİH'nın yüzdesidir.

Tablonun son sütunu, dış ticaret hadlerindeki kötüleşme dolayısıyla ortaya çıkan kayıpların GSMH'ya oranını göstermektedir. Buna göre, dünya konjonktürünün dorukta bulunduğu 1973'te, Türkiye'nin dış ticaret hadlerinden, küçük de olsa, kazancı vardır; GSMH'nın % 0.3'ü kadar olan bu kazanç, izleyen yıllarda yerini kayba bırakmıştır. 1974-79 aralığında, ihracat GSYİH'nın % 4'ü dolayında oynarken, bu kayıplar da GSMH'nın % 1'i dolayında kalmıştır. 1979'dan sonra dış ticaret hadleri kötüleşir ve ihracatın GSYİH'ya oranı artarken, yıllık kayıpların GSMH'ya oranı da giderek yükselmiş, GSMH'nın yıllık artış hızına ulaşmış, hatta 1983'te bunu aşmıştır: 1982 ve 1983'te kayıplar sırasıyla, GSMH'nın % 4.2'si ve % 4.7'sine varmaktadır; oysa GSMH'nın yıllık artış hızı, bu yıllarda sırasıyla, % 4.6 ve %3.2 kadardır. Bu rakamlar, Türkiye'nin dışa açılmasındaki

önemli bir sorunun kaynağını gösterir: Türkiye artan üretimini, uluslararası fiyat makası yoluyla dış dünyaya aktarmakta, üretim artışını iç piyasada reel gelir artışına dönüştürememe olgusuyla karşılaşmaktadır.

Türkiye'nin dış ticaret hadleri açısından karşılaştığı sorun, sadece petrol fiyatı ve buna bağlı olarak ithal malları fiyatlarının artışıyla ilgili değildir. Tarım kökenli ihraç malları 1979-80'den bu yana çok önemli bir olumsuz gelişmeye tanıklık eder: İhraç edilen miktar artarken, (dolar üzerinden) sağlanan hasılat azalmaktadır. Daha fazla miktarda ihracat karşılığı daha düşük döviz geliri, bu kalemlerin fakirleşme kaynağı olduğunu göstermektedir⁵⁴.

Kazgan'a göre 1984 ve izleyen yıllarda Türkiye'nin borç yükünün ve ticaret serbestliğinin artmasıyla varolan dünya koşullarında Türkiye'nin dış ticaret hadleri giderek daha da kötüleşecektir.

Türkiyenin 1982-2003 yılları arasındaki dış ticaret hadlerini gösteren Tablo 5'te 1994 yılı baz yıl olarak kabul edilmiştir. 1994 yılından 2003 yılına gelindiğinde, Türkiye'nin ihracat fiyat endeksi % 8,8 oranında düşmüş, ithalat fiyat endeksinde bir değişim olmamıştır. Buna göre, Türkiye'nin 1994-2003 yılları arası net değişim ticaret hadleri % 8,8 oranında azalmıştır. Yani, ihraç malı fiyatları ithal malı fiyatlarına oranla % 8,8 düşmüştür. Bu durum, dış ticaret hadlerinin ülke aleyhine işlediğini göstermektedir.

⁵⁴ Gülten Kazgan, a.g.e., ss. 432-435.

Tablo: 5 Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi	İthalat Fiyat Endeksi	İhracat Miktar Endeksi	İthalat Miktar Endeksi	Net Değişim Ticaret Hadleri (%)	Gelir Değişim Ticaret Hadleri (%)
1982	104,5	117,7	28,3	42,1	88,7	25,1
1983	99,9	109,9	29,5	49,8	90,9	26,8
1984	93,1	105,3	37,2	60,7	88,4	32,8
1985	88,8	107	48,4	68,3	82,9	40,1
1986	86,2	89,6	52,6	76,6	96,2	50,6
1987	98,8	96,6	65,3	86,9	102,2	66,7
1988	95,3	96	74,8	88,1	99,2	74,2
1989	95,7	99,5	70,5	87,9	96,1	67,8
1990	105,5	104,8	74,4	101	100,6	74,8
1991	104,5	101,5	79,5	97,1	102,9	81,8
1992	105,9	99,6	81,8	98,6	106,3	86,9
1993	103	93,3	87,2	135,1	110,3	96,2
1994	100	100	100	100	100	100
1995	112,6	116,8	106,4	129,6	96,4	102,5
1996	107,6	109,7	116,7	167,5	98,1	114,4
1997	102,5	100	132,6	207,2	102,5	135,9
1998	98,4	96	145,4	201,8	102,5	149
1999	91,7	90	149,8	199,5	101,8	152,6
2000	87,7	94,9	166,3	264,6	92,4	153,6
2001	85,5	94,6	203,7	198,8	90,3	184,1
2002	83,9	93,4	236,1	240,7	89,8	212,1
2003	91,2	100	279,2	305,8	91,2	254,6

Kaynak: İbrahim Örnek ve Muhittin Kaplan, “Dış Ticaret ve Kalkınma”, **Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular**, Der. Sami Taban ve Muhsin Kar, Ekin Kitabevi, Bursa, 2004, s.123. TCMB web sitesinden derlenmiştir.

5. SONUÇ

Dış ticaret hadleri ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır. Dış ticaret hadlerindeki değişim her zaman bir refah değişimi olacağını göstermez. Bu bakımdan dış ticaret hadleri ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki konusunda çok fazla tartışma mevcuttur. Ancak dış ticaret hadlerinin ekonomik kalkınmayı etkilediği gibi ekonomik kalkınmanın da dış ticaret hadlerini etkilediği de açıktır.

Dış ticaret hadleri tanımlarına bazı iktisatçılar tarafından önemli eleştiriler yöneltilmiştir. Eleştirilerin bir bölümü genel niteliklidir ve özellikle net dış ticaret hadlerine yöneliktir. Ticaret hadlerinin hesaplanmasında kullanılan ihracat ve ithalat fiyat endekslerinin ülkelerin dış ticaretini tam olarak temsil edemedikleri ve ülkeler arasında dış ticaret kazançlarının paylaşımını belirlemede iyi bir ölçü aracı olmadıkları ifade edilmiştir. Dolayısıyla sadece bir ülkenin dış ticaret hadlerine bakılarak o ülkenin dış ticarettten kazançlı veya zararlı çıkacağını söylemenin güç olduğu ifade edilmiştir.

Dış ticaret hadleri kavramına yöneltilen eleştirilere rağmen, kavramın ülkelerin dış ticaret kazançları için iyi bir gösterge olma özelliği cazibesinden pek fazla kayba uğramamıştır.

Doğrudan doğruya ticaret hadlerindeki değişmelere bakarak bir ülkenin dış ticaret kazanç ve kayıplarını mutlak değerlerle hesaplama yoluna gitmenin yanıltıcı olacağını da kabul etmek gerekir. Ancak özellikle uzun dönemde bir ülkenin ticaret hadlerinin genel seyrine bakarak, en azından ilişkilerin yönü açısından o ülkenin dış ticarettteki durumunun nispi fiyatlar çerçevesinde ne durumda olduğu konusunda bilgi sahibi olmak mümkündür.

Geleneksel dış ticaret teorisine göre, her ülkenin karşılaştırmalı üstün olduğu malları üretmesi ve bu alanda uzmanlaşarak dış ticaret yapması durumunda, dünya üretiminin ve ticaretinin artacağı ve her ülkenin bir kazanç elde edeceği ifade edilmiştir. Konuya geliştirmekte olan ve gelişmiş ülkeler açısından baktığımızda, faktör donatımı ve teknolojik yapılarına bağlı olarak az gelişmiş ülkelerin madenler, hammaddeler, yakıtlar ve gıda alanlarında üretim yapıp uzmanlaştığı, gelişmiş ülkelerin ise, sanayi mallarında üretim yapıp uzmanlaştığı ve bu malları birbirlerine ihraç ettikleri görülmektedir. Gerçek hayatta gözlemlenen bu yapı dolayısıyla, dış ticaretin sağladığı kazanımların gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkeler arasında eşit dağıtılmadığı ileri sürülmüştür.

Karşılaştırmalı üstünlüklere göre uzmanlaşmadan elde edilen kazançların teoride öngörüldüğü gibi eşit dağıtılmamasının en önemli nedenlerinden birisi, dış ticaret hadlerinin uzun dönemde az gelişmiş ülkelerin aleyhine işlemekte olduğu şeklinde ifade edilmektedir. Dış ticaret hadleri, ülkelerin ihraç ve ithal ettiği malların fiyatlarındaki değişimler sonucu dış ticarettten karlı ya da zararlı çıktığını gösteren bir kavramdır. Ticaret hadlerindeki artış, ülkenin uluslararası pazarlardaki satın alma gücünü arttırarak, belli bir miktar ihracat ile daha fazla ithalat yapılmasına ve ekonomik kalkınma için gerekli olan yatırım mallarının ve hammaddelerinin ithal edilmesine neden olmaktadır. Aynı zamanda, ticaret hadlerinin düzelmesi ihracat fiyatlarının yükselmesi anlamına geldiğinden, ilgili ülkeye daha fazla yabancı sermayenin girmesine neden olmaktadır.

Ticaret hadlerinde düşme ise, olumsuz bir gelişme olarak kabul edilir. Eğer, ticaret hadlerinde olumsuz bir gelişme var ise, bu durum ülkenin ihracat malları fiyatlarının düşmesine neden olarak, ilgili ülkenin dış pazarlarda satın alma gücünü düşürecektir. Bu durum, ülkenin ithalat kapasitesini düşüreceğinden, yani, ithalat malları için, eskisine göre, daha fazla ihraç malları verileceğinden, ekonomik kalkınma olumsuz etkilenecektir. Böyle bir gelişme ülkeye giren yabancı sermaye akımını yavaşlatacak ve kaynakların ihracat alanından başka alanlara kaymasına neden olacaktır.

Dış ticaret hadlerinin uzun dönemde az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği konusunda birçok tartışma olmakla birlikte kesin bir yargı bulunmamaktadır. İkinci Dünya

Savaşı sonrası konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak: dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği veya dış ticaret hadlerinin uzun dönem eğilimlerine ilişkin istatistik ve teorik dayanakların yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir.

Bütün bu tartışmaları bir kenara bırakıp, ileriye doğru bir projeksiyon yapıldığında, dünyada görülen hızlı nüfus artışı, yeni yerleşim birimlerinin açılmasıyla tarımsal üretim alanlarının daralması, kentleşmenin hızlanması, karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde kabul edildiği gibi statik etkilerden ziyade dinamik etkilerin işlenmesi, gelişmekte olan ülkelerde sanayi ihracatında önemli ilerlemeler kaydedilmesi gibi etkenler göz önünde bulundurularak gelecekte ticaret hadlerinde gelişmekte olan ülkeler lehine bir değişme olması beklenebilir.

Bir önceki paragrafta belirtildiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde statik etkilerinden ziyade dinamik etkileri işlemektedir. Yani, dış ticaretin geleneksel niteliğini yansıtan, az gelişmiş ülkelerin gıda malları ve hammaddeleri ihraç etmesi, bunun karşılığında gelişmiş ülkelere sanayi malları ithal etmesi durumu zaman içerisinde değişime uğramıştır. Sanayileşme sürecine girmiş az gelişmiş ülkelere, sanayi malları ihracatında, önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Günümüzde, az gelişmiş ülkeler, kalkınma aşamasında, ileri teknoloji ve yoğun sermaye gerektiren sanayi yönünde yapılanmaya gitmişlerdir.

Kalkınma ile bir ülke ekonomik, sosyal ve kurumsal yapılarını değiştirirken, dış ticarete bir ülkenin kalkınması açısından çok önemli yadsınamaz bir gerçeğidir. Hatta, küreselleşmenin aşırı boyutlara ulaştığı bir dünyada, az gelişmiş ülkelerin dış ticaret olmadan kalkınmalarını gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Durağan bir ekonomiye sahip bir ülkenin kalkınmaya başlayabilmesi dış piyasalara açılması ile mümkündür. Bilindiği gibi, bütün ülkeler, özellikle de az gelişmiş ülkeler, ihtiyaç duydukları yatırım mallarını, ara mallarını, teknolojilerini ve bu teknolojilerin kullanımını (know-how) dış ticaret ile yurtdışından sağlamaktadırlar. Ayrıca, dış ticaret, piyasayı genişleterek uzmanlaşma ve ölçek ekonomilerinden faydalanma olanağını ortaya çıkarmakta; bununla birlikte, yeni ürün, teknoloji, bilgi ve fikirlerin ülkeye tanıtılması, tekelleşmeyi önleyerek rekabetin artırılması gibi pek çok olumlu etkileri de bulunmaktadır.

Kısaca geçmişteki şartları göz önüne alarak, gelecekte de ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine gelişeceği yönünde uzun dönemli kesin yargılara varmak yanıltıcı olacaktır.

KAYNAKLAR

- ALPAR, Cem, **Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1982.
- AREN, Sadun, **İstihdam, Para ve İktisadi Politika**, Gözden Geçirilmiş Beşinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.
- ARISOY, Ebru, “Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/3sa6.doc> (26 Şubat 2007).
- BHAGWATI, Jagdish. “Immiserizing Growth: A Geometrical Note”, *Review of Economic Studies*, June 1958, ss. 201-205.
- BRAINARD, Harry G. **Uluslararası İlişkiler**, Çev. Osman Tekok, Ankara İktisadi İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1975.
- DOAKOSAVVAS, D. ve P. L. Scandizzo , “Trends in the Terms of Trade of Primary Commodities. 1900-1982: The Controversy and its Origins”, *Economic Development and Cultural Change*, Volume: 39, No: 2, 1991, ss.238-239
- FREEMAN, A. Myrick III. **International Trade: An Introduction to Method and Theory**, Harper & Row, New York, 1971.
- GOODMAN, Seymour S, **Dış Ticaret ve Gelişme Hakkında Denemeler**, Çev. Asaf Savaş Akat, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968.
- HABERLER, G. **A Survey of International Trade Theory**, Princeton University Press, 1961.
- HABERLER, Gotfried, “İktisadi Kalkınma Teorisindeki Bazı Geçer Kavramlar Üzerinde Kritik Gözlemler”, **İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, Der. Metin Berk, Fikret Görün ve Selim İlkin, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966.
- HATİBOĞLU, Zeyyat, **Uluslararası İktisada Giriş**, Birinci Baskı, Sedok Yayınları, İstanbul, 1996.
- HAN, Ergül ve Ayten Ayşe Kaya, **Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, Düzeltilmiş ve Gözden Geçirilmiş Beşinci Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.
- İYİBOZKURT, Erol, **Uluslararası İktisat: Teori ve Politika**, Gözden Geçirilmiş Üçüncü Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.
- KAZGAN, Gülten, **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, Birinci Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1985.
- KINDLEBERGER, Charles P. **Uluslararası İktisat**, Çev. Necdet Serin, Cilt. 2., Doğan Yayınevi, Ankara, 1970.

-
- KİP, Ergün. “Türkiye Dış Ticaret Hadleri”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead. doc>, (26 Şubat 2007).
- KUMBARACIBAŞI, Onur, **Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1976.
- MEIER, Gerald M, ve Robert E. Baldwin, **Economic Development: Theory, History, Policy**, John Wiley & Sons Inc., New York, 1957.
- MEIER, Gerald, **The international Economics of Development**, Harper & Row, New York, 1968.
- MUMCU, Necati, **Pür Dış Ticaret Teorisi ve İktisadi Gelişme**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1969.
- NURKSE, Ragner, **Az gelişmiş Ülkelerde Sermaye Teşekkülü**, Çev. Şevki Adalı, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1964.
- OZGA, S. A., **The Rate of Exchange and The Terms of Trade**, Aldine Publishing Company, Chicago, 1967.
- ÖRNEK, İbrahim ve Muhittin Kaplan, “Dış Ticaret ve Kalkınma”, **Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular**, Der. Sami Taban ve Muhsin Kar, Ekin Kitabevi, Bursa, 2004.
- PARASIZ, İlker, **İktisada Giriş: Prensipler ve Politika**, Genişletilmiş Beşinci Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998.
- SERİN, Necdet, **Kalkınma ve Dış Ticaret: Az gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden**, Üçüncü Basım, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.
- TAUSSING, F. W., **International Trade**, Augustus M. Kelley Publishers, New York, 1966.